

DPN 6078

Title: चित्र मीमांसा / CITRA MĪMAṆSĀ

Run. No. 6769

Cat. No.

Micro. No.

Subject: Philosophy

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt.-New. / Maith.-New. / New.-Nep. /

Size in cms. 11.0 x 27.0

Folios 1-59 Lines (in a page) 11

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor

पशुपतिमान पःमाय

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

paśupati mān Pahmay

Script: New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus.:

Material: palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition: fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon:

*

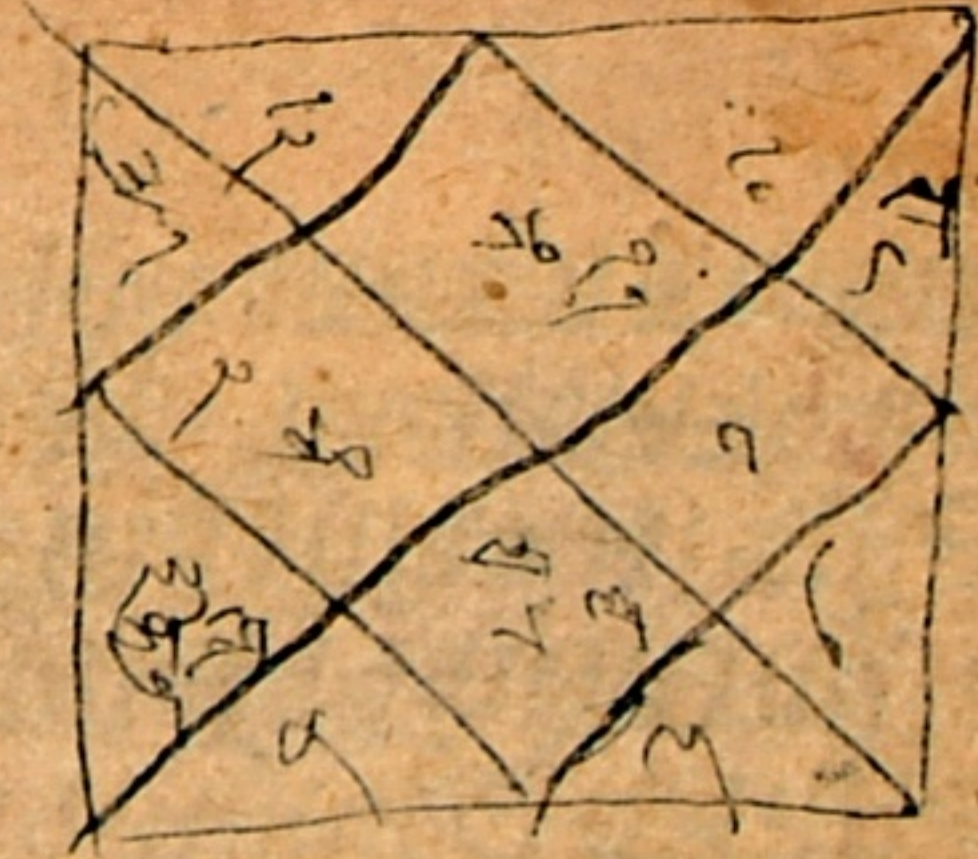
□

* श्रीवक्रतुण्डाय नमः ॥ ॥ अभिवन्ध चन्द्रशेखर माध्वं गौरी सर्वं परं ज्योतिः ॥ वितनोमि विपुल विषयां विशदा-
र्था मर्थ चित्रमीमांसां ॥

P.T.O.

□ अप्य^१ चित्रमीमांसनमुदेकस्य मांसलाः ॥ अनुरादितीक्ष्णशुद्धेन्दुरिव धूर्जट^३ ॥ १ इति
चित्रमीमांसा सभाषा ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

चित्रा

१

श्रीवक्रतुंगाय नमः अभिवंदनं प्रशोख्यमाधमौरीसखं परं शोतिः ॥ वित्तनोमि विपुलविषयो विशदार्थमर्थं चित्रमीमांसा १
त्रिविधं तावत्कायं धनिगुणीभूतयापचित्रमेतत् ॥ यत्र वाच्यातिशयिष्यं मे सध्वनिः ॥ यथास्थिताः तृणपद्ममुताजिता ध
राः ययोधरोत्तेधनिपातवर्णिताः ॥ बलीषुतस्याः सुबलिताः प्रवेष्टेरेवरेणानाभिप्रथमोदविंदवः ॥ अत्रतपस्यसादेयादे
होपरिनिपतितानां प्रथमं दृष्टविंदनाक्रियात्त्वभाववर्णनेन देयाः समाधुचिता वस्थानाभियक्तिद्वाराचिरनिराततमेदेहो
परिनिपतनेन सुखपारवशसंभ्रमहेतौ प्रथमदृष्टावपि अविहतासमाध्ववस्थायुजते ॥ तथा हि नासायमस्तनयन
ः संवृतासः सुनिश्चलः ध्यायीतमनसा देवसुरो विष्टुमचायतं इति समाधिप्रतामवस्थानमाहुः ॥ तत्र यत्सुस्थिता
इत्यनेन नासायमस्तनयनतारपमर्द्धनिमोलनेन यजते ॥ सर्वथोन्मीलने पद्मरागमर्द्धयत्नेन सर्वथा मीलने
ति पाप्रधोयत्नेन वतेषु जलविंदनास्थिसंभवात् ॥ पद्मभ्यश्रुतानां तेषामासप्रवेशेनाधरोद्धेति पसततश्च
तारत्यनेन संवृतासत्वं यजते ॥ ततश्चुतानां स्तनोत्तेधनिपतनेन दिवर्णनेन तू ॥ विष्टुमः अस्तेनैव देवताव
स्थाने हिस्तनयोरंतः संकुचिताकांतपोतदुत्तेधयोत्तेषां पतनेन स्यात् ॥ कथंचित्तयोः पतित्वावलितत्रपप्राप्तानामपि वलि
पुतिर्यो वेदात्मन स्यात्तन्नाभिदेशप्राप्तिः ॥ नाभौ च संवृतायां प्रवेशेन स्यात् ॥ यस्माधरादिपतनक्रमकथनेन निश्चलत्वं य

तेयो

ज्यते मुखाद्विलने सति पद्मपतितानां तेषां अथ पयोधरादि क्रमेण पतना संभवात् ॥ किंच एभिरेव विशेषणोर्देवालोकोत्तरं सोद
र्यमपि व्यतिस्थिता इत्यनेन पद्मरागमविरलतायाः ॥ तृणमित्तनेन तेषां प्रसृतायाः पद्मपतनशिथिलवेगोर्देवदुमि
स्ताऽनोक्त्या ॥ धास्यातिसौकुमार्यस्य पद्माधपतनादिभिः ॥ शिथिलवेगानां तेषां स्तनोत्तेधवर्णाभाववर्णनेन तयो
तिकाठिन्यस्य उतो विष्टुमेपिवलीपुतेषां सुबलनोक्त्या बलीनां विष्टुतायाः सर्वविंदनानां भावेन प्रवेशकथनेन
नाभेरंतगह्वराया आभिव्यंजनात् ॥ एवं वाच्यातिशयिष्यं मेति ध्वने हराहरागमिदं ॥ यथा वा निः शेषयुतचंदन
स्तनतटंतिर्दृष्टागोष्ठोनेत्रे हरमनंजने पुलकितात् ॥ वीतवेमंतनुः ॥ मिथ्यावादिनिहतिबोधवजनस्याज्ञातपोराग
मेवापोह्यातुमिहोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यातिक ॥ अत्र वा पीस्ताते गतासिनतु तत्तत्काशमिति वाक्यार्थे स्थि
ते तत्तत्काशमेवंतुंगतासासधमपदेन प्राधान्येन यजते ॥ तथा हि अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा
वामवर्तितत्र जात्या पकर्षनोत्तमनायिकाना पकर्षवर्तितानां पिह्योयराधपर्यवसापिहती संभोगादिहीन
कर्मातिरिक्तेन कर्मणा तादृशं हि तासं प्रेक्ष्यारिप्राचीनं सर्वसोऽमेवेति नो ह्युटनाहं ॥ अमथास्त्वपेक्षी
संप्रेषणानुपपत्तेः ॥ तदन्तरवस्त्वपेक्षितदता संभोगात्पुमेव त्वपेक्षितहिताचहेतांतुं शक्यो हीनकर्मसंभवतीति तत्सर्वं

अयसर्वत्वं

भोगात्

चित्र
३

मदुलतांतलतांतमलो कपससुरमिसुरमिसुमनोभरैः अर्थविचंपथा॥ संधे नमलः हतजेनरेगासुसोपरिछासवना
वधतः अंगारशेषसुताशनसपूर्वोद्यितो धमरवावमसे। उमपविचंपथा। वराहः कलाभां मिततुमवः कलाविरेमे
विनिर्मुचनो हन्तमुस्कमुवीमुस्वहत्। तुराद्यातनुघकुलशिवारिकटप्रविलुठ। छिलाकोटिस्फोटस्फुटवदितमंग
सपटः तदेवविधिवेकायेधनिगुणोभितयापपोरमत्रास्माभिः प्रपवः कृतः शब्दविचंपथायोनारसत्वात्तासुतंत
रादिपतेकेवपः नवातत्रविचारणापमनीवोपलभ्यतइतिशब्दचित्रांशमपहापार्थविचंपथांसाप्रसन्नावस्तीर्णाप्र
सपतेविसेचविचंपथां प्रदर्शपोल्लसत्करापोः प्राचीनानामेवश्लोकाः प्रावेरालिख्यते इतिविचंपथांसायांप्रथा
रमपकारा॥ उपमेकाशैलपीसप्राप्ताविचंपथां कामेदानां जपतिकायेरोगनस्यतीतद्विरावेतः चंद्रवमुखमितिमा
दृश्यवर्गानंतावदुपमासैवोक्तिभागीमेदेनानेकालंकारमावंप्रजते। तथाहि चंद्रवमुखमुखमिवचंद्रस्तुपमेयोपमामुख
मुखमिवसुनन्वयमुखमिवचंद्रातप्रत्ययः चंद्रदृष्टमुखस्मरामीतिस्मरणं मुखमेवचंद्रइतिरूपकं मुखचंद्रातापः शाः रमः
तीतिपरिणामः किमिदंमुखमुताहोचंद्रातसंदेहः चंद्रइतिचकोरास्त्वमुखमनुधावतीतिधातिमान। चंद्रइतिचको
रुमलमितिचवरीकास्त्वमुखोरज्यंतीसुलैवः चंद्रोपनमुखमित्यपहवः ननचंद्रस्तुल्येहाचंद्रोपमितिशयो

क्तिः मुखेनचंद्रकमलेनजितेइतितुल्ययोगिता॥ निशिचंद्रस्त्वमुखं चरुष्यतीतिरूपकं। त्वमुखेवाहंरूपामिचंद्रए
वचकोरः सजुतेइतिप्रतिवस्तुपमादिवचंद्रोमुखित्वमुखमितिदृष्टं। मुखचंद्रश्चिपेविमतीतिनिर्शोनानिः कलेकमुख
चंद्रादितारच्यतइत्यतिरेकः त्वमुखेनसमेचंद्रोनिशासुरुष्यतीतिसंदेहः मुखेनेत्रांकरुचिरंस्मितेसोत्त्वोपशोभित
मितिसमासोक्तिः अश्वेनसदृशं वकुंहराणाहितसक्तिनेतिशेषः मुखस्यपुलकश्चंद्रोनिः प्रमदतिअप्रस्तुतप्रशंसाएवमुक्तानेका
लेकारविवर्तिनीयमुपमातदिदंविचंपथां वस्तुतानारिवोपमातानात्तातंमवतासाहो निरूप्यतेनितिलभेदसहितासा। अ
सास्त्रावरेवंलहृणामाहः उपमानोपमेयत्वपोपपोरर्थयोर्द्वयोः रघुसां चर्ममुपमेयुच्यतेकायवेदिभिः कविसमंप्रसिद्ध
उतोधेनोपमानोपमेयत्वपोपपोरेवसाधर्म्यमुपमा। नत्वतयाभूतयोः अतएवकुमुदमितवमुखंप्रसन्नमित्यादिनोपमातयाभूतयो
रपिवस्तुत्वप्रयत्नादिकृतमरुघमाधर्म्यनतयाकिंतुदृष्टमेवकांतिसत्त्वादिर्कं। सौंपत्तुलेकारः कविसमंप्रसिद्धाबु
रोधेनरुघतपाकायशोभाकराकालंकारतांभजते। अतो गोसदृशो गवपरतिनोपमागोर्वाहो कइतिनरूपकस्याणुर्वापुरुषो
वोक्तं तसंदेहः इदं जतोमलिनं प्रतिमाननायं सर्पइतिनापहतिः पीनोदेवदत्तोदिवानभुङ्कतिपयोकोक्तं पर्वतोदाहृमानि
तिनोनुमानमेतः इतिइतिनस्मरणं तस्यस्थमिपातांततामइतिनपथासंख्यपुत्रेरासहागतः पितेतिनसहोक्तिः तेनविनाग

चित्र
४

तदतिनविनोक्तिं श्रेतोधावतीति न शेषरसा धूनीयम् ॥ अत्रेति विचार्यते । द्वयोरिति विशेषणमिह किमर्थं स्वस्य स्वेनैव साधर्म्यं
वर्णनं कस्या नन्वपस्य यु रसाय मिति चेत् । एवमपि उपमानोपमेपत्व कल्पनात्स के प्रतीयेदयोः पर्यायेणोपमानोपमेप
त्व कल्पनात्स कायमुपमेयोपमायां चातिव्याप्तिः तयोः सादृश्यवर्णनसत्ता उपमात्वेन संग्राह्यत्वे तथैवा बन्धवोपि संग्राह्य
ः सादृश्यायं द्वयोरिति विशेषणं । एतेन साधर्म्यमुपमाभेद इति कायप्रकाशिकोक्तलक्षणो नन्वपस्य यु रसाय प्रकृतभेद
ग्रहणमपि युक्तं नहि संप्रवक्ष्याधर्म्यवर्णन एवोपमात्वं । येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यं संभवति । अनन्वपस्य व्यवच्छेदत्व
मित्योः संग्राह्यत्वं वक्ष्यात् । तथात्वे हंसा बध्वला कीर्तिः स्वर्णमयवगा हतरसादेः कविकल्पितसाधर्म्योपमाया अनु
पमात्वप्रसंगात् किंच सात्त्विकमुपमानोपमेपत्वयोपानायासस्य पितृघत्वं लिंगवचनभेदादिदृष्ट्या यामुपमाया हंसी व
ध्वलश्च रसांसी वामलेन भद्रसादि रसायामतिव्याप्तिरुहाण्यामातो उपमाधनो चातिव्याप्तिः नहि सोपलंकारः अलं
कार्यत्वात् ब्राह्मणश्रमणमापेन तत्रालंकारधनित्व अपदेश इति सिद्धांतात् । यद्विदुष्टादुष्टालंकार्यालंकारसाधारणोऽयम्
पमासा मासत हरा मिति नोक्तातिव्याप्तिः तदोपमानोपमेपत्वयोपयोरिति रघुसिद्धिचयर्थकदिसमपप्रसिद्धाभावा ४
दिदुष्टोपमाया अपसंग्रह्यत्वात् । यद्विद्यानाथेन लहरामुक्ता स्वतः सिद्धे न मिन्नेन समतेन वधर्मतः साम्यमनेन वरणं

सवाच्यं चेदेकदोपमा ॥ अत्र स्वतः सिद्धेने सुत्वे ह्ययावृत्तिः तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन लोकप्रसिद्धत्वाभावात् । मिन्नेने सतन्व
पयावृत्तिः समतेनेति सर्वविधदुष्टोपमायावृत्तिः कविममपप्रसिद्धाभावेन लिंगवचनभेदादिना वापद्यसंमतं तस्य सर्वसा
पिसंमतपदेन्यावर्तनात् । धर्मत इति श्लेषावृत्तिः श्लेषे हि सकलकले पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविंबमिवेसादौ शब्दा
ममात्रमिव शब्दे नोच्यते । तदुक्तं किं पास्यधर्मसाधो ॥ अनेन वरणं सेसनेन प्रतीपयावृत्तिः तत्र वरणेन प्रकृतेनामस्य
सादृश्यवर्णनादेकदेसनेनोपमेयोपमायावृत्तिः वाच्यमित्यनेन व्यपोपमायावृत्तिरिति तत्रोत्प्रे ह्ययावृत्तये स्वतः सिद्धेने
सुक्तमयुक्तं । उत्प्रे ह्ययावृत्तिः कारणावध्याविषयणोस्तारात्मादि संभावना वाचकत्वेन तत्र साम्यस्या वाच्यतया तत ए
वतद्यावृत्तेः उक्तं हि चक्रवर्तिना । यद्यप्युपमानो गोलो कतः सिद्धिरुच्छति । तदोपमे वपे नै व शब्द साधर्म्यसचक
यद्यप्युपर्यलो कारसिद्धः कविकल्पितः ततोत्प्रे ह्येवपेने व शब्दः संभावनापर इति । एवंचलो के संभावना परत्वमिव श
ब्दस्य ह्येति चेन्न देवदेवभातीति । कथंच स्वतः सिद्धेनेत्यनोत्प्रे ह्ययावृत्तिः नतिसमस्मिन्नपरिणामेति तस्य त्कानभ
ः स्तोत्रातलावतीर्णाः आनन्दपन्निदुरिव स्वधाप्राविभातिलोकेन वका कतींद्रिततरीयोत्प्रे ह्योराहरा एवोपमान
स्येहोः स्वतः सिद्धत्वात् । इदं स्तोत्रातलावतीर्णात्वा कारेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि चंद्रविंवादि वविषं वंदनादिवचा

वि. ३.
५

नलः परावागितो वकारि स संभावितो यमा इत्युक्ता पायाम संभावितो यमा यामयापि विधान लपोः सुतः सिद्धते पि चेंद्वं रं त प्रभव
त्वेन कविकल्पितत्वात्। उभो पदयोश्चिष्टय क प्रवाहाकाशगापपसः प्रतेतां तेनोपमीयेत तमालनी लमामुकमुक्तालतमस्य व
रुः श्रितिकविकल्पितो यमानामाप्रपमायां सर्वे धैवायापिः भिन्नेने सन न्वयव्याहसर्थमुपात्तमप्युक्तं। अनेतरत्नप्रभवस्य प
सहिमेन सौभाषदिलोपि जाते। एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जती दोः किरणो धिवांकः। तस्य सामुपपादको यमायाम
यापेः तत्र उपमेयगुणो दोष सामा स्यात्तर्गतानामपमानानां दोषगुणा विशेषाणां कलं क किरणानां तद्विन्नत्वाभावात्। अ
थोमेयता वच्छेदक भिन्नत्वमुपमानता वच्छेदकैतद्विन्नत्वमेतदपि न पुक्तं। अनवरतकनकवितरणधृतजललुवक
रतरेणितार्थिततेः भगितारि वमतिर्मोतिरिव चेष्टा चेष्टवकीर्तिरिति वमलारतिरशोपमायामयापेः सति त्वाद्युपमानता
वच्छेदकानां उपमेयता वच्छेदक भिन्नत्वाभावात्। उपमेयोपमायां उपमानता वच्छेदकयोर्द्वयोरपि तद्विन्नत्वाभावे
नोक्तविशेषो नैव तद्व्यावृत्तिसिद्धा एकदेसस्यैव यथाप्येतेषां। जोमिः स्येनो द्रुते गतेषु वनसन्निभैः भुवस्तलमि
वद्योमकुर्वन्त्योषे व भुतलमिसुपमेयोपमा प्रकरणोदाहरिष्यमारापरस्योपमायामयापेः अथत्वापमेयता
वच्छेदकमिन्नधर्मावच्छिन्नत्वं उपमानस्य तद्विन्नमिसनेन विवक्षितं। इत्यपि न समक। उपादेतस्य सहस्रशित्वं नवीन

रामः
५

मितमातपत्रं सतदुक्ता विहरमौलिर्वभोपतङ्गं गवोत्तमां गोद्वारं द्वारमटन्मिहुः शिरुसेवं नपावति अदत्तामारशोमा
भर्तृत्वात्वेत्वाद्गोभवेसाधमिन्नधर्मकोपमास्ययापेः। तत्र परमेस्वरत्वादेः स्तोपमेयता वच्छेदकस्यैवोपमानता वच्छेदक
त्वात्। अथ व्याहसर्थधर्मतद्विशेषणमप्युक्तं। तत्र न शब्दसामान्यमिव नोक्तं किंतु गुणा साम्यमपीति तद्व्यावृत्ते
ः ननु पुष्पकलकलत्वे कलकलशब्दसादृश्यं सुधांशुविंदे कलासाकल्पमिति ने को नुगतो गुणो लभते। मेवं। श्लेषमिति
कामेराध्ववसायमलयाभेदे ते वरुपयातिशयोक्ता धर्मसाधारण्यलाभात्। तत्पुपमानोपमेययोर्नुगसाधर्मसमुत्पसा
धारण्यैवोपमा लेकाः पाप्योपमेसापितले बह्वारकसंगरणोदाहरिचंदनेन। आभाति बालात्परक्तसानुः सनिर्भसं द्वारद
वादिगजैरसादोदाहरिचंदन बालात्पहारनिर्भरीनां विंदमतिविंदभावेनानादिष्टानामपि साधारणधर्मत्वांगीकारात्
सकलकलमिसादावपि गुणा साम्यं वेदुपमेव स्यादिति चेत्। शब्दसाम्यात् चेदपि किमिसुपमानस्यात्। निहि शब्दसगु
णादि साम्यमेवोपमा प्रयोजकं न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः पथाप्रह्लादनाच्चैः प्रतायातयनोपया। तथैव सोभूरन्वयो
राजा प्रकृतिरेजनात्। इत्यर्थानुगतार्थनामस्य शब्दसाम्ये पुपमा दर्शनात्। किंतु श्लेषसालंकारांतरविविक्तविषयाभा
वेन निरवकाशतया बलवत्वेनालंकारांतरबाधकत्वा दुपमा प्रतिमानेपितत्वं तिमोसति हेतुश्लेष एव नोपमेति मुखरादि

चि ३
६

मिरमुपेयतेततश्चयथाशब्दसामान्यमाश्रित्योपमाप्रतिमानेन वाचकात्वेनैव सतयाश्लेषमिति काभेदाध्यवसायनवाभेदगुण
सामान्यमाश्रित्योपमाप्रतिमानेन पितृदत्तकृशक्यमिति तदनुरोधेन नतत्रगुणसामान्यपरित्यागः **पुनरुदयेन सकल कलमिसादा**
वुपमासमर्थयमानेन कुरुटमर्थालेकावेतावुपमासुमुच्योक्तित्वाश्रित्यशब्दमात्रसामान्यमिहापिमेभवतइतिशब्दमा
ममात्रमिहोक्तं **तदंततः** शब्दसामान्यमाश्रित्योपमासमर्थयितुं शक्योक्तिभावेन नतत्रमेदाध्यवसायेनापिगुणसामान्य
नसंभवतीतिभावेनश्चिद्विशेषणो घष्यमेदाध्यवसायेनैकस्यालकारांतरेषुसर्वेषुसमाश्रयणानुत्तस्मादसंत
सनेन नतश्चैवोप्यावर्तयितुं शक्यते। **वस्तुतस्तु सकल कलमिसादा** वुपमेवेति कथं धर्म इति विशेषणं अलंकारांतर
विविक्तलुश्लेषविषयस्तत्रकरणोर्णपिष्यते। किंच विविक्तिविषयाभावेनाले कारांतराधिक कत्वमिति वाचोपु
क्तिरप्युक्ता विषयसद्भावमात्रेणानिर्वकाशत्वज्ञानेदेविविक्तविषयानपेक्षणात् नत्ययमलंकारोचरोक्तो क
स्यापि यदि विविक्तविषयो वक्तव्यमिति अलंकारो सुवर्णविविक्तविषयाभावेपि सुवर्णाश्रितानामेव चारताहेतुत्वेनालंकारा- **राम-**
णतत्त्वव्यवस्थितेः **अन्यानिर्वकाशैरक्षप्रसृतैः** सावकाशसतदाश्रयसुवर्णास्पालंकारावाधेयतामाप्यपवा
कावित्तमंतः शास्त्रीयस्यापि परेजुहोती सारीनामिवातएद्रजुहोती सारीनामाह वनीपशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेपि स

अप्रसुप्त ३

३ योभु

विषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठितत्वात्। **नाप्यसाधारणेन ह्यस्तस्य** १। स हो ज्ञादीनामतिशयोक्त्यादिविविक्तविषयाभावोपतरवा
द्येनालंकारांतरव्यवहातश्च विरोध इह स्पष्टि शिष्टस्तस्मादत्रोपमाप्रतिभोसति हेतुश्लेषालंकारस्य पुक्तं। मस्तुतोपमे
वाश्लेषप्रतिभाहेतुः तदिह पुरवर्णनप्रकरणे सकल कलमिति तद्विशेषणपदसमुधांशुविविधमिव सुपमाया-
निबंधनेकलासा काल्य लहृणायांतरप्रतिभासंभवति। प्रतीपयादृ सर्थ अनेन वार्णस्य सामान्यसुक्तं तत्रामेनेस
पुक्तं। अनेनेनेसामान्यविशेषणोनेपोनस्तत्वात्। किंच वार्णोत्पत्तत्वादेनाप्रकृतेनेतियद्यस्तदुत्तराण्यपिरहंसि
पेतुर्वा नरकोटिषु। राजांसि समगोशानितद्वेष्टाणांतनदीधिवेति समुच्चितोपमायामप्यासिः तत्र समरांगत्वेन नत्तसांशोप्रा
तपुपतनस्यापि वार्णत्वात्। **यद्विदुस्त्वयं वार्णो नावार्णो न वा कुतश्चिद्वार्णो** इमेनेसम्यस्तस्य अस्तु कुरुगुणत्वादुपमानभावम
प्यसहमानस्योपमानत्वकल्पनरूपेप्रतीये अतिव्यासिः **यथा** अहमेव गुरः सुरारणानामिति हलाहलमास्मतातद
पुः नतुसतिमवा दृशानिभूक्तेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां। अत्राह वार्णो नो दुर्जनवचसो हाहा हलेनोति प्रहृष्टोष
त्वादुपमानभावमप्यसहमानेन सामान्यनिबंधनप्रतीये अत्र वार्णस्येव स्य पुक्तं। त्वत्कीर्तः पुरतोभाति ज्योत्स्नाधांतमलीमसेस
मस्तुतप्रशंसासंकीर्तोयमायामप्यासिः तत्र कीर्तरेव वार्णत्वेन ज्योत्स्नाया अत्र वार्णत्वात्। अत्रिवा मेन वार्णस्य सामान्यवार्णमि

वि. ७

ति कोट्यः किमप्यप्रतियोगिकत्वेन वक्ष्यते गते साम्यं वाच्यमिति किं वा यथा कथं चिद्वर्ण्यवर्ण्योभयनिर्मुक्तं तं साम्यं वाच्यमिति अथ
 वावर्ण्योनुयोगिकत्वेन साम्यं वाच्यमिति आद्ये मरुति जमिदमनने च तस्याः प्रमाणात् तच्च तसि संसरे विधत्तस्मभयदि आतमा
 दृष्टोपमाया मया सिद्धता येन सिद्धप्रतायेति वाच्यमिति ह्यस्याः एव तत्ताये च तस्य साम्यमिति तावती विवक्षितार्थलाभाद
 येनेत्यस्यैवार्थं उपमेयोपमाया वस्यमेक इति विशेषेण साम्यं पुक्तं तेन रवमिव जलं जलमिव रवमिमांशे पर्यायेण प्र
 दृष्टाया मुपमेयोपमाया मतिर्यासिनिगोपतद्वत्तुना युगपदुन्मिषितेन तावत्तद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे प्रसंस्मान
 परस्परतारमेतश्चरुस्तदप्रचलितप्रमंचपुंश्चरुतिपुं प्रत्यदृष्टाया तस्या मतिर्यासिनिगोपतद्वत्तुना युगपदुन्मिषितेन तावत्तद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे प्रसंस्मान
 नेदः सुखे मरुकारणाः प्रमुते वसमा कृष्टं सर्वलोको नितं विनोति भिन्नसाधारणधर्माया मालोपमाया च वाच्यमिति त
 त्राने कदासाम्यप्रतिपादनात् न च वदूपमा मेलनमेव मालोपमानैकातामुच्यते केलरुणामस्येति वाच्यमिति तथा
 सक्तपमेयोपमाया मुपमाप्रतीपमे लनमेवेति तद्वा दस्यं विशेषणं तत्कारणा योगात् संसृष्टिं संकरप्रकरणात् यत्कृत्त
 यदुत्तले त्वनमुमपत्रापितुं स एवमुपमेयोपमा प्रकारो उदाहरिष्यमाणोपारजो मिः स्पन्दो हूतो रतिपरस्परपमाया
 मया सिद्धतायेन साम्यं वाच्यमिति कृतं मप्युक्तं नपमं मुखमेवेदं नभोचरुवीरमे रतिविषयमादृश्यात् तत्वात्मानोप

मेवसेरुक्तस्याप्यंतत्वात् तानोपमायां साम्यस्या वाच्यत्वेनायासापत्तेः त्वदानतमचीरकमा विर्देशनरो धिति ममभंग
 मिवाल ह्यके संरामातिपंकजमिस्मरौ विशिष्टोपमाया हि सविशेषता गुपमायामयासापत्तेः शस्त्रीणां मेसादि
 वाचकलुप्तोपमाया चंदसुतनु रवमिसादिसाम्यलरु कपरदुपमाया च वासापत्तेः किं वाच्यमित्यत्र विवे
 पतया वाच्यतोच्यते अनुवाद्यतयापि वा आद्ये सकर्षणहतीसे नोर्बसागणाभिनी वमीहरजटाभृशंगगा
 मिदभागीत्यः सारावेवे स्तरुणाम्यात् सपयो प्रथमप्राचीतुस्य प्राचीनवर्दिता अनुलोमानिलो द्वैतस्त
 जं पन्निवके तुमिरित्यादेन स्यात्ता द्वितीये यत्र व्यतिरेकालं करे साम्यस्य निषेधापानुवाद्यतामुत्तेन
 निकले केन तसमस्तवचं दमासादेतत्रागं लरुणाम्यात् न च निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणायं प्र
 सिमात्रसहोपि प्रभतपरपराभवे नेवासतु कजनवस्तुगवौपमहाधिति रितिव्यतिरेकेतयाप्यतिर्यासे न च निषे
 धप्रतियोगिको घननुप्रविष्टतया वाच्यमिति विशेषणायं दयाचरसि किं गतत्र तत्र वनोतरो मालसाः सरुणा
 कापि भ्रमत्रपिनलस्य सक्तपमानलुसायामयाते तत्र स रणालाभ निषेधे साम्यस्यापि प्रतियोगिको टिनि विवृत्तात्
 तस्यादिघानाथोक्तलरुणामप्युक्तं यतु सारस्वती केदाभणो नोक्तलरुणा प्रसिद्धेनुरोधेन परस्परमर्थको

चित्र
८

भयोवयवसामान्ययोगः सेहोपमानमतेति॥ तदपि गुणक्रियातीतोपरस्परसारवर्तनान्निकाफांसंज्ञाश्चरुणानामेताना
मुत्पत्तिस्तवः तुल्यगधिषुमतेमकदेषुफलेणवस्याधुपमायामव्याप्तौ॥ उद्भूतहातरणीयमणोपमदंभुग्रोत्रतस्तननि
वेशनिभंहिमांशोः विवेकदोर्विसकाङ्कगारमेतद्विषोः परंप्रथममय करैयंनक्रि॥ सद्योमुदितमत्तदणविवक
प्रसर्द्धिनारंगकमित्यादौप्रसिद्धिरितोपमानायाकस्मितोपमायावाव्याप्तौ॥ पत्तलंकारसर्वस्वरुतोक्तं॥ उपमा
नोपमेययोः साधर्म्यमेवमेतत्तुल्यत्वेनोपमा॥ साधर्म्यत्रयः प्रकारः मेरुपाधामंशोपकतुल्ययोगितादृष्टतप्रति
वस्तुपमासहोक्रियतिरेकारिषु॥ अमेरुपाधामंशुपकपरिणामभूतिमदुल्लेखारिषु॥ द्वयोस्तुल्यत्वेयथास्यामुपमा
यो॥ अत्रहिउपमानोपमेयासाधारणारूपाभावेः साधारणधर्मणामेवैवेति॥ द्वयोरपितुल्यत्वेति॥ तस्युपमेयोप
मातिव्याप्पारिदुष्टमितिस्पष्टमेवतस्मादुर्वचमस्यालरुणमिति॥ ॥ अत्रोच्यते॥ ॥ व्यापारउपमानाव्योभवेष्टादि
विवहितः क्रियानिष्पत्तिपर्यंतमुपमालक्ष्यतिस्तत्ता॥ उपमानव्यापारउपमिति क्रियानिष्पारकोव्यापारः सारवर्तनः
गानासाउपमिति क्रियानिष्पत्तिपर्यंतं विवहितं चेत्तुपमालंकारश्च॥ तथाव्यतिरेकेनातिव्याप्तिः तत्रसारवर्त
नानासत्वेपिमुखेननिष्कलेकेनेसादौसाहाजस्येवनिवेधेननैवामतुल्यजनवादसादौतस्योजकधर्मनिवेधेनवो

पमिति क्रियाया अनिष्यते॥ नाप्यनन्वयेतिव्याप्तिः तत्रापिस्वसत्वेनसारवर्तनस्यसंशोतव्यवच्छेदेतदोरेनवपोतवननाद्यर्थवा
देः सत्यं सनिंतास्तुलावद्वरमात्रतयावर्णमानत्वेनोपमिति क्रियाया अनिष्यते॥ अस्यस्यसत्वेनोपमिति क्रियानिष्पत्तौस
देशोत्तरव्यवच्छेदोपसर्वथानुपमत्वद्योतनफलंनस्यात्॥ अत्रोच्यते॥ अतस्तुतदेवकवंभामस्यः पत्रतेनैवतसस्यादुपमानोपमेय
ता॥ असारवर्तनविवक्षातोवर्धितमनन्वयमिति॥ अतएववर्णमानमपिस्वस्यस्वस्मिन्साधर्म्येनान्वेती सतन्वयपरच्युत्तमिति
कारसर्वस्वकारादोवर्धिता॥ तस्यपथांमसिकतकारः संकोजनेनारजोतरव्यवच्छेदेसात्तकतकारतसोपिविलयनसर्वथाना
विलसंभः सिध्यति॥ तथारामरावणयोर्बुद्धामरावणयोरेवेत्यादौस्वेनसारवर्तनयासदृशोत्तरव्यवच्छेदेमुतिवस्तुतःस्वेन
पुपमायाअसंभवात्॥ अनुपमासावणयोर्बुद्धमित्येवकवसेरभद्रस्तुपमिति क्रियाया अनिष्यतेनानन्वयेतिव्याप्तिश्च
वकाशः एवंप्रतीयेपियत्रोपमित्यनिष्यति॥ आकर्णयसोत्तारिवचनीयमिदंमुदि॥ शृणोक्तंस्ववर्तनपासोरपमीपतद
सादौतातिव्याप्तिशंकात्रपत्तिक्रियानिष्पत्तिविश्रुत॥ गर्वमसंभावामिमे लोचनयुगुलेनैकं बहसिभदे॥ सतिसदृशानिदिशि
रिशिसंस्तुननुनीलनलितानीसादिप्रतीयमुपमेयोपमावेकमयसंयात्यमेवेतिनतद्व्यापनंलरुणस्यदोषः तथाहि
उदाहृतं प्रतीयेतावदुपमाविशेषवसादृश्यवर्तनस्यप्रकृतविषयत्वरवाप्रकृतविषयत्वेपिस्पतिरूपकसंदेहंनानेक

वि. ३. ८
 धा यहाणापद्रु वसेभा वनाया असंभवस्तु संवन्धनिवन्धनविर्हि एतमर्थं नादीनामि वालं कारं तत्त्वा योगात्। अत्र यथा तेषामपि
 प्रकृतविषयत्व एव सारणा एकसं देह भ्रातिम दुल्लेखापद्रुत्वैरानि र्देशं नार्थं तस्मात् साधनं कारत्वं। अप्रकृतविषयत्वेऽपि वा
 नलं कारत्वमिति कल्पना प्रसंगात्। ससा एव अप्रकृतविषया एवा प्रकृतविषया अपि अलं कारमतास्तत्र तत्रोदाहरिष्यते।
 नचो एमाया मयं नित्यम यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्णनात्स नैव तथा भाव्यमिति। समुद्रपोषमा घुहुरोपु प्रकृतकोरे
 वा प्रकृतकोरेव वा सादृश्यवर्णनस्य पुमात्वांगीकारात्तद्वत्प्रकृतेना प्रकृतससादृश्यवर्णनस्य पुमेवेति युक्तं। एवं ज्ञेयमे
 पोषमापि प्रकृता प्रकृतविषयोपमाद्वयपतयानां लं कारं तत्तां भजते। अत्र यथा तत्त्वा करणोदाहरिष्यमाणं यदसरोपमा
 पा अपि अलं कारं तत्त्वप्रसंगात्। परस्परप्रमनिवन्धनादिष्वपि अलं कारं तत्तां पतयेत्। नचानन्वयप्रतीपोषमेपोष
 मासु सादृश्यवर्णनस्य कृतिरप्यप्युच्यते। विज्ञेयत्वेनालं न्वयस्यानुपमात्वेत्तापोरपमात्वं च वक्तुं न युक्तमिति वाच्यं
 पत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिस्तत्रोपमाशब्दप्रकृतिनिमित्तसम्भावेन यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र तदभावेन च वैषम्यस्य सृज्यते। १८. रामः
 ममेव विशेषमभिप्रेत कायप्रकाशिकादिलङ्कारो घनन्ययुदासर्थमेव पत्न्युतः नोपमेपोषमादियुदासार्थोपमे
 पोषमादपमात्वात् तत्त्वेऽपि व्यापादि कृतवैविध्यविशेषेणाप्युदासार्थमेव विदुः। अत्रैकपरिहारात्तदभावेन उभोपरिव्याप्तिरपि

[illegible]

चित्र
१०

तौ धावत्पल्लेशतोपमा वातानवेवमनन्वपेपिक विविवरुपास्वसत्तेनोपमिति क्रियानिष्पत्तिः संभवतीति वाच्यं सर्वथैवा
नुपमत्वद्योतने कविर्मेसति तथा विवरुपानुपमात् । दृष्ट्या वासि किं मे गोसोरोसादृशाधिकाराण्यनुपमे मो मो प्रल
भ्यामानेषु सादृशनिषेधपर्यवसानेषु नुपलभमानगतसादृश्याभ्यनुमानात् तत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिरस्तीति न वाच्यं
: अतएव तस्मिन् विविधानुपादानादुपमानलुप्तता एव विरुपमाणां कविना सादृश्यत्वात् न चेत् : प्रतिषेधमुपारा
पपर्यवस्यति तेषामुपमिति क्रियानिष्पत्तिमत्तादृश्यवर्तानमुपमास्त्वनिवेधापर्यवसापि सादृश्यवर्तानमुपमेति हि
विधमप्येतदुपमासामान्यलक्षणां । अलंकारभूतोपमालक्षणां तैतदेवा दुष्टाद्यं पल्लवितो विविधोपमादिषु
लेदिविशेषाणां उपमानां वाच्यमन्तविशिष्टोपमादिषु गतात्वाच्च सिद्धात्पुण्यमन्तय्यपतयेवता संज्ञालंकार
तैत्तिनतरवापनेषु : नपुंसकमुत्तमेवैदीपत्वादेनोपमालंकारः किंतु प्रतिषेधादिप्रसक्तितया भोतिमानतदु
पपादकतयोपमाचेत्कमप्यपुनरपि भोतिमदादिकमपि साधर्म्यमूलत्वमात्राणोपमामध्ये परिगणयतां दर्शनात् तत्वा
ख्यानोपसमतादृश्यवहारः कृतः परमतिनतत्राप्यप्यतिरोपदतिरिक्तः ॥ साचेपमुपमेति विधा ॥ शृणोतुमाच १०
उपमानोपमेपमाधाणाधर्मोपमावाचकानां चतुरारिमुपाराधनेपुण्यं । तेषामेकसद्वयोस्वपाणां बालोपेसतिलुप्तापुण्यं

कवित्साधारणाधर्मस्यानुगामितयानिर्देशः कविद्वस्तुप्रतिबल्लभावेन । कविद्विंशप्रतिविंशभावेन । कवितश्चेपेणा । कविद्व
पुनरेणा । कवित्साधारणाधर्मस्यानुगामितयानिर्देशः कविदेवा यथासंभवं मिश्रतो न लुप्तापातुनेवमेव : तस्योसाधारणाधर्मस्यानुगामि
त्वनिष्पत्तिर्किंतु प्रकारेणैतरेणैव दत्तं । तत्र शृणोतुमाच धर्मस्यानुगामिता यथा । वागार्थाविवसंस्कृतौ वागार्थप्रति
तये ॥ जुगतः पितरो वं देवावतापरमेश्वरौ ॥ औसत्तिकस्तु शदस्यार्थेन संवंधरति वागार्थयोर्निस्संवेधित्वे प्रसिद्धं ।
उमासहेश्वरयोरेपि अत्र योर्न परथक् भावश्च इति कपोरवैतितस्य सिद्धं । तथा च निसंवेधित्वारणोत्रसाधार
णाधर्मो नुगामितयानिर्देशः यद्यप्युमासहेश्वरयोर्वागार्थवन्निसंवेधित्ववर्तानेन तयोर्निर्दिष्टशयपरस्परप्रेम
शालित्वमहमहमत्वमित्यादिव्यत्यते तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यपयवहारः न च लुप्यपसंस्पर्शप्रतिभासादेवा
त्रचारताप्रतीतिः किंतु वाच्यवैविध्यप्रतिभासादप्यतिप्रायस्तत्र संभवदस्योदृष्टं यद्यप्यमलंकारात्तत्र वागार्थापित्वे
वततदलंकारादुदाहरितो एकस्यैव धर्मस्य संवेधिमैदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिबल्लभावः स च शुद्धेन संभवति किं
तु विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र विवप्रतिविंशभावकरवित् वस्तुतोभिन्नयोर्धर्मयोपरस्परसादृशादभिन्न
तयाध्यवसितयोर्द्विरुपादानं विवप्रतीतिविंशभावः तत्र वस्तुप्रतिबल्लभावस्य विशेषणता यथा । पोतामुदुर्बलितकंधर

चित्र
११

मानेनतपयत्तुष्टतशतपत्रनिमंवेदंसा॥सिधोमतेनचविवेकावपसालाहागाटेनिवातरवमेरुपेकदारुःअविवप्रतिविं
वभावेननिर्दिष्टयोःकंधांष्टतपोवेदंसावत्तशहाभ्याएकएवधर्मोविशेषगातमानिर्दिष्टःविशेषतायथासातेनजगदे
साधोह्यसाधुसकपिता॥वातेरगातिलोलेनवाताधतेववस्वतो॥अत्रसाध्वसदातपोविंवप्रतिविंवसावायन्नोःकं
पिताधतेशहाभ्याएकएवधर्मोविशेषतमानिर्दिष्टःशुद्धविंवप्रतिविंवमावेपया॥प्रजोयमंसापितंलवहारसादि
अत्रहृदितनवालातपोहापिभूतोचविंवप्रतिविंवभावेननिर्दिष्टो॥होपया॥नरसिंहपदीपालसमस्तपिरिपुस्त
वपागवोरसमानतवधातिस्वपद्युतःउपचरोपया॥उभवंतपुरिताविंवंततोभानुसतमिवहेममसतःपंकजैरि
वकुमारसीहरोर्विस्मयेनविकवेःपुपुजेनाःअविकारःपुष्पधर्मउपमेपेषुवीहरोपुपुचरितःसमासमेदाश्च
पुगायथातयाविद्वदाननचंद्रकांसाप्रकुलवहुःकुसुहःकुमार्या॥प्रसुन्नचेतःसलिलःशिवोभक्तसज्जमानःशारे
वलोकःअत्रविद्वदाननचंद्रकासेतिविशेषगादेव्योशारेवसमासमेदेनप्रवर्ततो॥मिश्राणुअनुगामित्वविंवप्रति-रामः
विंवभावयोर्मिश्राणपयाधीमकांतेन्यगणोःसंक्षेभवेपजीविना॥अधुष्यामिगम्यशुपादोरलेरिवाणविःअत्राश
धषत्वमभिगम्यतेचनपगुणानापादोरलानाचविंवप्रतिविंवभावमपेक्षलब्धकंसाधारणाधर्मःअनुगामित्वके

श्लो २

षयोर्मिश्राणपयागतेतवभातरिवत्सपंचतोचिरायनश्चाद्रमसंकुलेमस्त॥अदृष्टंतानतयानशोभतेचनेहरेःप्राज्ञचना
रिवोरधेःअत्रसेतानशदेवमपेक्षलब्धकंशोभायहतत्वेसाधारणाधर्मःअनुगामित्वोपचारयोर्मिश्राणपया
तद्विद्वत्त्वलेतिमुत्तरःकुरुतजध्वजितोवलोकयन्॥प्रिययेचमियासकंपयापरिरेमेधुतवर्षपायसा॥अवसकंप
त्वानुगामिधर्मपेरुपालवचारभावेपरिभक्तंत्वमीशामुपचरिते॥अनुगामित्वममासमेदाश्चपरायोर्मिश्राणपया॥शे
नपुरुषारिधसालकाःसाध्यमेवद्विराद्रवाससःअगत्रावदजसलारिशोनोवभवुरवलोकनरुमाःअवश्येनपरु
परिध्वसरेसादिविशेषगायोःसमासमेदाश्चपरायनसाधारणमपेक्षानवलोकनरुमत्वमनुगामिधर्मश्चास्तातिशये
पुष्टाति॥वस्तुप्रतिवस्तुभावविंवप्रतिविंवभावयोर्मिश्राणपया॥लिंगैर्षुदःसंवतविक्रियास्तैहःप्रसन्नश्चरत्वनक्राः
वेदमंसासंयपुस्तरीयाप्रत्यप्यपुतामुपराख्यतेन॥अविवप्रतिविंवभावापन्नयोःकोधनक्रयोःसद्वतगदशहा
मासकएवधर्मउक्तइतिविंवप्रतिविंवभाववस्तुप्रतिवस्तुभावःसतोचिह्नप्रसारयोर्विंवप्रतिविंवभावःअत्रवि
वप्रतिविंवभावयोर्मिश्राणपया॥पार्यनासमुदितानपासजावायमरुमिनातमयवःआतप्रकथितपायसीवहि
शीतगर्मसलिलाद्रवहृत्अत्रवायुशदेनक्षेत्रस्यनपासजहृदविशेषगातोविंवप्रतिविंवभावमपेक्षलब्धकंसाधारणाधर्मःअनुगामित्वके

चि ३
१२

विद्वप्रतिविद्वभावोर्मिश्राणां यथा सा किलाश्वासिता वंदी भ्रातृत्वं श्रुतो वंदी उद्वामेदं सिक्ता भवितुमश्या विवोरगो। अथ
सितैरसिक्ते सनयो वंदी रगाणां च विद्वप्रतिविद्वभावमये सो दसनमुपमानोपमेययोर्द्वोरप्युपचरितो। मुख्यार्थसद्वयो
रप्यसंभवात्तमुखायेतस्ययाम्त्वात्। पराहुः। नष्टतोद्वीगां योतादिगोभादित्यपाश्रपे। अतिसुरासमनुग्राम्य
कहो विगाहत्तंति। एवमस्य सपद्वयोर्मिश्राणाम्त्वात्। अनुगामित्वविद्वप्रतिविद्वभावसमासमेवमप्यपराणांमि
श्राणां यथा। नपेतमावर्तमनोत्तनाभिः सायसगा रस्यवधर्मवित्री। महीधरमार्ग वशादुपेतस्योतोवहासाभा
रगामिनां। अथ यतीयापे सनुगामिधर्मः अमवधर्मवित्री सागरगामिनां सनयो विद्वप्रतिविद्वभावः। अथ
गभीरनाभीरिसत्रसमासमेवमप्यपरासितेतेषामिश्राणां। अनुगामित्वशेषोपचाणांमिश्राणां यथा। असौ
मस्त्ववित्तवारकसः प्रसन्नता राधियं मेडलायाः। विद्युक्तरामातुष्टाष्टवीहितो वसंत कालो हनुमानि वाग
तः अत्रातुराष्टवीहितरसादवनुगामिता रामादिशब्दे श्लेषः। वित्तवाद्यस्य वसंतपदे उपचाः। सतेतेषामिश्राणां
। एवमन्येपिमिश्राणामेहो हाहुराणां स्वयमेव यथाः विद्वप्रतिविद्वभावो हाहुराणोषुकश्चिद्विशेषः कचित्सिद्धसा

पुग ९

धर्मतया प्रतीपमानसाधर्म्योर्विद्वप्रतिविद्वभावः यथा पादोपमं सार्पितं लंबद्वारस्याहो क्वचिद्विप्रसिद्धसाधर्म्यतया येन केन
चिसकारेणोपात्तसाधारणधर्मयोर्विद्वप्रतिविद्वभावः यथा। तपा विद्वद्वाननुवेदकात्तेषां हो। अत्र हि शरदपरायोः
स्वतोपसिद्धसाधर्म्योर्विद्वद्वाननेसादिना समासमेवमप्यपरा नोपात्तसाधारणधर्मयोरेव विद्वप्रतिविद्वभावः यथा
कथंचित्साधर्म्यप्रतीतिविता विद्वप्रतिविद्वभावोत्तमं वसेव। यथा त्वेगुरावानलौके तथा तेतिगुरोणापुः इतो हमु
पमानंतु विपरीतमिति स्मृतमित्युक्तराया विपरीतोपमायाः कथंचिर्वाहः तत्राह सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्नोपात्तेन
वाप्रतीपमानेन धर्मैरासाधर्म्यप्रतीतिरस्ति नैव हावः तत्राप्यासंति कत्वस्वाभाविकत्वादधर्मैराप्रतीपमानेन तयोः सा
धर्म्यप्रतीतेः अमुया यथा शब्दोदितसमादृशस्य सर्वेयानि रालवनत्वप्रसंगात्। एषा रणादिगुरादता। लुसाद्विधा
वाचकलुसाधर्म्यलुसाप्रमानलुसावाचकोपमानलुसाधर्म्योपमानलुसाधर्म्यवाचकलुसावाचकोपमेव लुसाधर्म्योपमा
नकाचकलुसाप्रति। अमेणो राहणा नि। कैलास अने कैलासगौरमित्यत्र वाचकलोपः निकुमतुत्यमित्यत्र धर्मलोपः
वाचकलोपः सर्वत्र समासादिविधापकुशास्त्रकृतः धर्मलोपस्तैश्चिकः अभावादिनातिकुमतुत्यमित्यत्र वाचकलोपः
तत्र चोराणामस्य च समागमो यच्चैवैव धर्मो कृत उपनतमेतदकस्मादासीदत काकतालीयोमिन्नकाकतालेशब्दोद

वि ३
१३

तिविषयेकाकतालसमवेतकिपावर्तिनोतेन काकागमनमिवतोलपतनमिवकाकतालमितिवायेसमासावृत्तद्विषया
द्वितीयापकासुप्रसुपेतिवासमासः **उभयत्रोपमेवंक्रमेणदेवतागमनस्यपनिगतश्चतेनदेवतस्यदस्यसमागमः** का
कतालसमागमसदृशरितफलति **ततः** काकतालमिवकाकतालीपेतिद्वितीयापरवायेसमासावृत्तद्विषयारितिस्यम
स्यः **ततश्च** पततातालफलेनयथा काकबधः एवमुपनिमित्तितैरेसुभिर्देवतस्यवधः **सर्गः** यत्तत्समागवानभाषका
रः **एवंतर्हि** द्वाविमावर्थोकाकागमनमिवतालपतनमिवकाकतालकाकतालमिवकाकतालीयातवेदितुंकेपटे
नतत्र काकागमनदेवतागमनस्योपमानतालपतनदस्यपनिगतस्यतालेनस्यः काकस्यवधः सदेवतस्यदस्य
नरवधस्योपमानमिति **अकस्मादुपनतत्वेवसमानोधर्मः तस्यहृदितिकारः** तेनकाकतालीपनामकस्मादुपनमन
तचिन्त्यकरामुच्यते **ततश्चात्र** काकागमनतलपतनसमागमपुस्यपततालकृतकाकबधस्यस्योपमा
नस्यानुपादानास्यस्यार्थोपमाया उपमानलोपः **समाथोपमायावाचकोपमानलोपः** **अत्रैव** किमितिब्रूमोवपमिशमिति **रामः**
तृतीयपादपाठे प्रसयार्थोपमायाधर्मोपमानलोपः **समासायोपमायाधर्मोपमानवाचकलोपः** **अत्रधर्मलोपमात्रमे** **१३**
सिद्धं पत्वेपालयमेधर्मदृशावनियमेनच **प्रवेष्टवशादलधर्मस्यामभिरुतु** **अत्राववः** शादलदेसर्थे

पमितेयावृत्तिमिः सामासाप्रयोगरतिसमासेधर्मवाचकयोर्लोपः **अत्रवाचकलोपवत्धर्मलोपोपिशास्त्रीपः** सा
मासाप्रयोगएवेतत्समासानुशासनान् **धर्मवाचकलस्याधर्मलोपस्यैच्छिकत्वमपि** संभवति **यथा** नृणां
येमेवमानानां संसारेषु पदगतिः **तंजा** समजन्मसंश्रवाचकलाधरं **अपवादिवाचरतीसर्थे** अपवागतीस
त्रावागर्थस्यैच्छिकोलोपाद्यवकवत्धर्मस्वापिलोपः **अत्रैव** सत्रचचारणपुरषदेति **अस्मिन्नर्थे** वेप्रप्रतिहृतादि
तिविहितसकनोलुममनुष्यदितलुद्विधानाद्यवकलोपोधर्मलोपश्च **अस्य** श्लोकस्य **दृक्कानां** सुखमयः संसा
रोप्यपवागतिरशुभमजन्मसंश्रवैवात्महिताकृतेरतिपाटेनोनयत्रापधर्मस्यवरा मपि संभवति **रूपो** वनलाव
रणस्यहृतीयताकृतिः **पुरुषो** ह्रीणाह्रीणामे **पुण्या** पुकीयता **अत्रवाचकोपमेव** कोलोपः **रूपो** वनेत्यादिविशे
षणामर्थस्वात्मातेपुण्यायुधमिवाचरतीससाथंसागममानत्वात् **स्वात्मन** उपमेयस्यलोपः **कवेरै** चिक **नवे** पु
रुषमेयस्योपादानमस्तीति **यथा** तस्य कर्मविभक्त्याभावेन पुण्यायुधीयतासत्रोपमेयासमर्थकत्वात् **अत्रैव** हाराणां
द्वितीयादवापते **अद्वितीया** आसामितिस्मिन्नर्थेनुशिष्टे **ह्रीणाह्रीणा** मितिपरेधर्मोपमानवाचकानालोपः **सर्वो**
पपंस सप्रपमानपर्वपस्योसादिशास्त्रकृतएवलोपः **त्रिलोपे** धर्मलोपतैच्छिकोपसंभवति **यथा** यद्योराणामस्य

चित्र
१४

चेति श्लोकसादृशी यथा देसमासार्थो प्रमाणोऽसंलुप्तोऽप्यत्रो विधाः प्रदर्शिताः कावप्रकाशिका काकादिभिस्तु प्रणीताः प
द्विषालुप्तोऽधर्मलुप्तादिष्वप्रवातरभेदेन कौश्वरे कौलविशतिरसौ विंशतिर्विधाः प्रदर्शिताः तत्राप्यविभागः प्रणीताव
तद्विधाश्चोत्तरार्थे च। सादृश्यमात्रवाचकपथे वादिशब्दवती। सादृश्यविशिष्टधर्मपर्याप्ततुल्यसंकाशादिशब्दव
त्तार्थोऽद्विधाऽपि वा कोसमासेतद्विधेयेतेष्वपि धर्मलुप्तापि प्रणीतवैविभागवती किंतु श्रौती तद्विधेयेतेष्वपि
तीतेष्वप्यविधा। वाचकलुप्ता कर्मकर्तृणामुक्तोः कर्मधिकरणकाचोः कर्तृणामुक्तोः समासे चैतेष्वपि समाविधा। उप
मानलुप्ता वा काममासयोर्द्विविधा धर्मवाचकलुप्ता द्विप्रसमासयोर्द्विविधा धर्मोपमानलुप्ता वा काममासयोर्द्विविधा
उपमेयवाचकलुप्ता काचोऽपि विधा। धर्मवाचकौपमानलुप्ता समासपेवैकविधे वि। यमः प्रणीतलुप्ता च सा द्वेधा श्रौत्या
यी चेति ते पुनः द्विविधे प्रथमा वा कोसमासेतद्विधेयेतेष्वपि धर्मलुप्ता लोपे श्रौती न तद्विधे। इदं विधेयेतेष्वपि द्विविधे
णामुल्लिखितं कारितया। नौ समासे च समाधापार कीर्तिता उपमानलुप्ता लोपेतेष्वपि द्विधा वा काममासयोर्द्विविधे धर्मलोः तस्य
पेतेष्वपि द्विविधा द्विप्रसमासयोः धर्मोपमानलोपे विधा कागावसमाचगा। इदं विधेयेतेष्वपि द्विविधे धर्मलोः तस्य
पमानलोपेतेष्वपि समासगोति। अत्रोऽसंलुप्तानि तन्मती सा संगत्या समाधितं विधेयेते। यस्या ता शिरसो स्वते सुमनसा

द्वितीयवाकोसमासगश्रौती २

द्वेरेययाति कावध्यामुचतिवः पञ्च निवृत्तनामस्या भवद्वेदमवात्त धंशे वधिना समं तदिमं ज्ञेयानं समासपमं यं धमा श
शिवतमसन्नवपुषेतस्मै नमः शंभवे। अत्रापि धर्मापि प्रणीतवैविध्या। तत्र प्रथमवाको वा कागा श्रौती। एवेन निसस
मासो विमसलोपः पूर्वप्रकृतित्वात्वेति वाचिकं कुरुद्वचनेन पञ्च निवेससमासपरत्वात्। ततोऽपि वाको तद्विधेयेतेष्वपि
श्रौती। अत्र वादितेष्वपि समार्थाद्विधेयेतेष्वपि सत्रेण वाच्यं विहितत्वात्। तस्य धंशे वधिना समं तदिमं ज्ञेयानं समासपमं यं धमा श
कागा श्रौती। अत्रोऽसंलुप्तानि तन्मती सा संगत्या समाधितं विधेयेते। यस्या ता शिरसो स्वते सुमनसा
तत्र प्रणीतवैविध्या। शशिवदिसुत्रतद्विधेयेतेष्वपि धर्मलोपे श्रौती न तद्विधे। इदं विधेयेतेष्वपि द्विविधे
नवसुधावलमीमणी वकटप्रभासुसदृशश्च जटास्तदिभिः शंखादि काचन निमं परमज्वरेण येष्वपि सुत
रिदेव तस्यार्थमोमः अत्राप्यविधापि धर्मलुप्ता प्रणीता। तत्र मर्त्ययानवसुधेति नाकागा। वलमीमणी वकटप्र
मेतिसमासगश्रौती उपपत्तिमाती सादृश्याप्रयोगे सेवसाधारणो धर्म इति धर्मलुप्तानमवेत अतस्तत्प्रयो
गः श्रौती तु धर्मलुप्ता तद्विधेयेतेष्वपि समासपमं यं धमा शकागा श्रौती। एवेन निसस
पमानलोपेतेष्वपि समासगोति। अत्रोऽसंलुप्तानि तन्मती सा संगत्या समाधितं विधेयेते। यस्या ता शिरसो स्वते सुमनसा

श्रौती ४

चित्र १५ बुद्धिः शोलेयं रधिपौडरीकं मुखमिति र्शनात्। अतस्तत्र श्रोती धर्मलुप्रातद्विनेतराहर्तुशक्यतः। इवेप्रतिकृताविसधिकारो वि
 हितप्रसयानां तुल्यार्थ एव विधानात्। अत्राप्येतेषां सादृश्यविशिष्टधर्मिपयंतत्वाभावेन कुशाग्रीपावुद्धिरसाद्युपमेयसा
 मानाधिकरणसंभवात् सादृश्यविधानमपि सरशेषव्यवस्थितिसामानाधिकरणपरदर्शनादिति सत्त्वे इव ग्रहणं न विस्मयते
 ॥ सुसदृशस्यैसादिवाक्यत्रये क्रमेण वाक्यसमासमातद्विज्ञातः। अत्र देशमित्यत्रैव समासो विहितोऽपि देश
 प्रत्ययः सादृश्यप्रत्ययैस्तौपिसामानाधिकरणसादृश्यव्यवस्थापी ननु सादृशादिशब्दप्रयोगे सादृश्यविशिष्टधर्मिप
 यंतत्वाद्यर्थोक्तः। सादृशादिशब्दप्रयोगे कथं किं श्रोती उतायी। यथा। परस्परार्थसादृश्यमहोस्ति तव त्वं सु॥ मण्ड
 देषु पश्यतौ स एव न धृष्टिषु इमां रोश्रोते वै निवमः तत्र तद्विप्रकृता धर्मिपयंतताभिधानेऽपि प्रधानप्रसयाभिहि
 तस्य सादृश्यस्यैव वाक्यार्थवधित्वात्। यंपश्यन्ती पदर्शमपरिमुनसिजः कीटनाशमनष्टः स्वातेयोतः पुरीयसतिभ
 जनकृतस्तं कुमारो यतिद्राक्॥ मूलसंभापतेऽपि त्रिभुवनमवने को किलालापिनी पंचमंगे कल्पवल्ली अपतिक्रवः रामः
 लपयामलांतमजा मि। अत्र ससविधापि वाचकलुसा र्शिता तत्रोपमिव पश्यन्ति सूर्ये दीपदर्शमिति कर्मणा १५
 मुलिकीटद्वनष्टसूर्ये कीटनाशनष्ट इति कर्तृणामुलि। स्वाते अतः पुटदवाचरती सूर्ये अतः पुरीयती सधिक

तत्र द्वितीयपादे वाक्यसमासयोर्धर्मोपमानलुप्रादिविधा। तृतीयपादे द्विसमासयोर्धर्मवाचकलुप्रादिविधा ६

रसावाचिकुमारं स्फुरामवाचरतीति कर्मक्यवि। त्रिभुवनस्योसतौ मूलसंभवाचरती सूर्ये मूलसंभापते इति कर्तृकाऽको
 किल इवालपता सूर्ये को किलालापिनी तिस्रो कुवलपमिव श्यामले सूर्ये कुवलपश्यामले तिसमासे च क्रमेण वाचकलु
 सादृश्यं। पञ्चनं पुरीयते नोत मे चित्रममूरपहापवापलं॥ यत्समं प्रिप्राहिते नदृश्यते येन नातिसदृशं निशमते। अ
 त्र्यस्तममिति समासे येन सदृशमिति वाक्ये चोपमानलुप्रादिविधापि र्शिता। दृश्यामममस्य होपनः। स्थिते महे श्व
 रे। अतोस्तितेन किंसमः स्मृतौ यवास्मितसमः षड्व्यपत्वरः सदातरे प्रियं कजद्वये। चकोरकोपतुल्यं रं तदानने श
 शिप्रमे॥ अत्रावशिष्टाः षड्धूधा अपिलुसा प्रार्शिताः चकोरकोपतुल्यं वाचकोपमेयलुसा॥ शशिप्रभरतिधर्मो
 यमानवाचकतुसाचक्रमेरादृश्या॥ एवमयपूरालुसा विभागो वाक्यसमासप्रत्ययप्रभ इति धर्मो यमानवाचक
 तुसाचक्रमेरादृश्या॥ एवमयपूरालुसा विभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रयुक्तिको श
 लप्रदर्शनमात्रप्रयोजनो नातीवालं कारशास्त्रे युसाद्यतां महति नवालुसानामपसामस्येन विभागः तेषां॥ धर्म
 लुप्रावाक्यसमासतद्विनेषु र्शितादिर्भावापदर्शते पदपदुर्वदेतप्रति। अत्र हि प्रकाशग्राह्यचनस्येति सादृश्ये हि
 भावविधानात्। पटुसदृशसूर्यः यो हि शास्त्रादिषु पदुदपि पदुवदमिनयति स उच्यते पदुपदुरितानतो वादिपवाको

वि. ३.
१६

धर्मलुसाकर्मधारयवद्वारेधितिसामासवभाबविधानेनैकपयसिद्धेः अतएव न समासेपि धर्मलुसेया वाचकलुसा
 शानिनिविनापिके श्वितवधिवार शिता। शानिनासहापरेः समविधाकिं पलुपोरपि दृश्यते। यस्मात् नो सुखमयः स
 सातेष्यवावर्ति। तं शुभमभजन्मसंश्रवैवस्वदितो कृतैरिति विदुतमेतदवस्तात। वाक्यसमासयोरुपमानलु
 सापि दृशिता। उपनतमेतत्कस्मादासीदुतका कतालीयमिति तद्विदुतैरपि दृश्यते। वाचकोपमानलुसास्वस्वतए
 वनोदाहृता। सापिका कतालीयमिति प्रकृतिभूतैः समासे दृश्यते। धर्मोपमानलुसापि तद्विदुतैः का कतालीयमिति तद्वि
 दृश्यते। धर्मवाचकलुसाकिं समासयोरिव तद्विदुतैरपि दृश्यते। तजगत्संभजन्मसंश्रवैवस्वदितो कृतैरिति विदुतैः
 स्माल्लुसाविभागे हि दृष्टान् प्रदर्शनमेवेदं प्राचीनतुसामस्य न विभागः वेदान्मेकावालोकादिषु उपमायां प्रकारभेदा
 दृशितस्ते सर्वे ते धर्मवदृष्ट्याः दृशितं चैवापिलेशतो लहृणा विवारप्रस्तावे रूपकप्रकरणौ चास्याः प्रकारभेदा का
 श्चिदर्थविषयामः॥ पुनश्चैवमुपमासं हेतुतत्त्वि विधा। क्वचित्त्वे वैचित्र्यमात्रविश्रान्ता। यथा। सद्यन्मलः कुरामः
 तज्जने रारासादौ क्वचिदुक्ता योपगन्तव्या। यथा अनेतरलमभवत्सोसादौ। यथा वा विश्वधवातदोषः स्वव
 धापयत्तलसवारकोपकारः वनतरुभंगध्वनिरिव हारिदशतस्करः करिणः क्वचित्त्वं यमपधानासा। यमपसव

स्वलेकारसहस्रतयात्रैव ध्यातत्रिविधा। तत्र वस्तु धानिर्वया। रयो धंगंधगजकुंभकपाटकुवसंक्रोतिनिघ्नवनशोरितशोरा
 रोचिः वीरे र्यलोकिपुधिकोपकषापकातिः कालीकटाहुरवपसकरे कृपाराः अत्र कृपारासुकुपितकालीकटाह
 सादृश्यवर्णनेन सकलरिपुबलरूपः कृपारादेव करिष्यतीति वस्तुव्यसते। अत्रैकप्रधानिर्वया यशसितवविकसि
 तेन पद्मि करिकाणां द्युताधवले। प्रमद्वैवपुद्रीके विराजते विस्फुटमेतत्॥ अत्रोपमालंकारोपशमः पुद्रीकवद्वैपु
 ल्यस्यागेन सप्रमद्वैवस्मत्तस्य प्रतीतिः अत्रापि प्रतीतिरानुरूपलहृणो धिकालंकारे व्यसतो रसधनिर्वाग्यो वि
 वेसुत्रीरस्तः क्वचिदेकैवैव विधनिर्देश्यते। यथा। पश्या घत्तलिनापत्रे वलाकापरिदृश्यते। हारिन्मरिणमये पात्रेषु
 त्तिकेव प्रतिष्ठता॥ किमावयोः संकेतस्थानं भविष्यातीति प्रश्नमनसोजनसमरुमपद्यतश्च प्रकृन्तकामुकस्या
 मिप्रापामितितेन विदितवत्यादिहाध्याः संकेतस्थानसूचनार्थमिदं वचनं। अत्राप्यपत्रे (स्थितवलाकायां) रक्त
 पात्रप्रतिष्ठितश्रुतिकासादृश्यवर्णनेन तस्यास्तद्वन्निश्चलत्वमतीते। अत्रैव व्यसते तेन तत्त्वदेशस्य निर्वर्तनत्वं व्य
 ज्यते इति वस्तुभूतिः तत्त्वतरेव संकेतस्थानमावयो रिति प्रकाशनात्। संकलितसंस्थायं प्रकाशनरूपसंस्थालंकार
 धनिः एव तदभिप्रायानुरूपवर्णनात्परस्परं प्रतिभावोभिव्यज्यते इति रसधनिश्चाननुरसादिधनिरसंलसक्रम इति प्र

चि३
१७

सिद्धिः कथमत्र तस्मान्नुराणनेन व्योपतो व्यते मेवे। यत्र विमावानुभावादिदशाद्युभाविनीरसाभिव्यक्तिः तत्रासंलक्ष्यक
मती। अत्र तत्र तुरसादिद्विनिर्दिष्टमलक्ष्यकमएवातदुक्तमभिनवगुणावीर्षः यद्यपिरसमावाहिर्यो धर्ममानएव न
वाच्यः कदाचिदपि तत्रापि न सर्वोऽसंलक्ष्यकमस्य विषयपरति। अत्र एव धनिकारोपि। एववादिनिरेवर्षो पाश्वेपितुर
धोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणायामासपावती सत्रलज्जाख्यसंचारिभावमनु रानरपमुद्राजहार। अथोपमां
व्यापप्रसंगादपमाधनयः प्रदर्श्यते। तत्र शब्दशक्तिमूलो मधनिर्यथा। किरतिप्रकरणं वा प्रकामसुमनेः स्वच्छतरानि
धौ कलाना। कोतवत्कलपतिपत्रबोधकंतिविनैतिसत्त्वभावएवा। एकस्माद्गुरोर्विद्याशुक्रमोहानां केचित्साग
लभतेनामरतिविशेषो बोधकस्यगुरोस्त्रिपुतेषुबोधनविशेषकृतोनभवति किंतु तत्त्वभावकृतः। तस्मिन्नेव प्रकृतेश्च
प्रकृतायस्योपमानत्वकल्पनयात्रैवमुपमानं व्युत्पद्यते यथा चंदे किरणानां प्रकरसंविशेषासर्वपुष्पविकिरितिकानि
विदिकसंतिनात्यानस्येवविशेषस्तदस्य स्वभावकृतएव न तु चंदस्य विकिरणविशेषकृतः। एवं गुरोसर्वशिष्येष्वपि। रामः
शेषावाद्युपविकिरितेषुबोधाबोधविशेषोपिततत्त्वभावकृतएवैतन्निश्चयं नागोसुमनेः कलानिधिशब्दानां १७
वागारिष्यपिपरि। इति संहिसुत्वा तशब्दशक्तिमलानुराणनरपधनिः अथ शक्तिमूलो वस्तुनोपमाधनिः यथा

वाहवातपतः कातातांस्पर्शामापिस्पर्शत्वपिमेगात्रसंस्पर्शश्चंद्रदृष्टिसमागमः अत्रार्थशक्ताचंद्रदृष्टिसमागमइत्य
नेनचंद्रोत्पत्तिप्रसङ्गश्च्युतः। अत्रकारणोपमाधनिर्यथा। वेदकोसितहललाटपतितप्रासप्रसूतेपुधिस्त्री
तासकस्रतियादलीकृतपुरोभाः पान्दरपत। तेषां दुःसहकामदेहहृदयप्रोभतनेत्रानलज्वालातीमभासु
रेपुररिपावस्तंगंतकौतुकं। अत्रासंकार्यप्रकुर्वतोशक्यामवस्तुकरणात्मकोविशेषालंकारः उक्तरेपत्वां प
श्यतोयथोक्तविशेषाविशिष्टपुररिपुदर्शनमासीदितिनिबंधनात्करणात्प्रक्रियासामान्यात्मनोदर्शनेपिस
श्चावातपयपयमयोनवाच्यः तथापितस्मिन्कौतुकस्तमयवार्तेनाघोपस्तेनतदार्थत्वं तथा मतः पुररिपुरिविस्थितौ
सीत्कप्रमाव्यजते। एवमुपमादिगुराहता॥ ॥ अथोपमाहोषाः विसंते॥ ॥ यत्नत्वमधिकं त्वं लिंभा मे हो वचनमेद
। असादृश्यमसंभवश्चस्याः चंद्रोपा नादुःतत्रोपमेयादपमानस्यापकृतत्वं स्पष्टं। उक्तरेपमाधिका। अयमपि जात
प्रमाणो न धर्मतो वेति प्रत्येकं त्रिविधं। तत्र जातिप्रमाणागत्यतदीधिकोपमा। तदालेखिपुष्पाभिः साहसं परं मे कलाव
द्रिस्फुलिंगद्वयमानुरूपचकीर्ति। अप्यं प्रसमासान्धकवाको विजाजते। पुणरौप्यावावेधाविनिर्मित्वा विवप्रजाः
पातोलमिवताभित्तपर्वताविवचस्तनो। वेणीदं पुनरपंकालिहोयातंसंतिमः अत्रचंद्रालादिमहप्रमानैः प्रसूतोयो स

वि. १८

यमेव कदर्थितमनुवितायतायामिमेनूनत्वाधिकोपवेदसतः धर्मतोमूनत्वाधिकोतुहीनाधिकपदत्वस्योरोवोयथा
 । समुविलापितोमोशाकृष्णाजिनपदेवहनायराजनीलजीमतभागाश्लिष्टद्वोशुमानसपोतवासीः प्ररहीतशा
 होमनोतभीमवपुगपकक्षः शतरुदेहोपधवास्तिशायांससमानः शशिनैवमेघः अत्राद्युपमानस्यमो
 जीप्रतिविंबसुहृत्स्वरुगाधमोतिनिवदरतिमूनत्वे। द्वितीयोपमेपस्यशंखादेरानिर्देशेनशशिनोयद्गामतिर
 यतस्माद्विकालिगवचनमेहोयथा। भाषाभावात्करस्त्रोपिचिंतालमिवच्युतः सकवोभहितोदेवशु
 द्वाः कुलधरिव। एमोप्रक्रममंगांतभेतौकथंच्युतत्वारित्रसाधारणाधर्मोभवेतुनाहेतिउपमनोपमेपयो
 मध्येपत्रलिगवचनसारूप्येतेत्रैवास्पसमन्वयेनोभयान्वयाभावात्तथावेयातविशेषणाविशिष्टस्येवोपमा
 नत्वमुपमेपत्वेवामवेत। प्रतीपमानेततुधर्मोतरेणोपमानतिवास्यासाततश्चोपमानोपमेपयोः कस्यचित्स
 विशेषणात्वमस्यनेत्येवंविशेषणप्रक्रममंगस्पता। केचित्तु। कालपुरषलोऽर्थादिभेदमपिरोषमाहुः यथा रामः
 । तस्यापुनोरायफलप्रवृत्तानुपस्थितायामपिनिर्व्यपेकः ससामिवैदेहसुतांपुरसात्समुद्रनेमिपितुराहवेव। अ १८
 त्रसमुद्रनेमिमसजमित्यन्वेतिनतुसंस्यामीतिपुरस्यमेहोयथा। शरीरमात्रेणनरेदतिवृत्ताभासितीर्थप्रतिपादितदि

आराणकोपातफलप्रसूतिः स्तंवेननोवाइवावशिष्टः नोवादेआभासीत्यन्वेतिनत्वाभासातिविद्यादिमेहोयथा। आ
 शास्यमनसुनरक्रमत्वेप्रोसिसवारापधिजामुवृत्तेः पुत्रलभस्वास्मगुणानुरूपंभवेतमाप्रमवतः पितेवभवंतंअ
 लभतेसन्वेतिनतुलभस्वेसाशीः असादृश्यासंभवावुपमायाअनुचितायतायांपववसतः असादृश्ययथाप्रप्यामि
 कायशशितेविततार्थेदृशिकायशशिनोः सादृश्यमप्रसिद्धयद्यर्थानोरशीनोचसादृश्यप्रसिद्धसाततहीपवि
 वप्रतिविंबमावेनकायशशिनोः सादृश्यमप्रसिद्धमप्यानोपेतनचतदप्यस्ति। यथावा। एषविध्याचलः सोऽकुंजोच
 लितनिर्झरः भालेहृगास्फुरद्दहिशिखटोपदेवश्चरः असंभवोयथानिष्येतुरासादिवतस्सरीसाः शाधनुर्मऽतमय
 भाजः जाल्वत्समानादववारिधारादिनाधर्माजः परिवेषिणिकीर्तनलसोवुधाराः सूर्यमंडलात्रिष्यतेसोनसम
 वंतीत्यसंभवः केविदुपमानाप्रसिद्धाथकरोषमाहुः यथावाप्यदिश्येरुगांवक्तुतराणाः पारदृश्यते। तुषारसिक्तछंद
 ननंणीरापाइवोसलोअत्रवाप्यदिश्येरुगांतुषारसिक्तछंदनीमसनपोदिवप्रतिविंबमावेनसादृश्यसंभवेष्पुत्पल
 समुखप्रकूपमानत्वाप्रसिद्धिदेवरोषः। अथैवांतेवाताययांसंभवमप्यवाराः प्रदृश्यते।। कविसमयसमतेषु
 तासाप्रमाणनचमूनत्वाधिकोनेहो। यथातवाननसमश्चदश्चदतुल्यत्वहीननाद्यात्कमध्यसदृशमध्य

वि. १८

रासकसनिमो-अत्रकसिसमयप्रसिद्धेनेकेचिद्वनौविसं-अपमेयोपमानगताधिकधर्मोपादानसेकैकधर्मकानेकोपमा
यत्वेनसाधारणाधर्मवत्तासंपादनायत्वेनसाधर्मित्वरूपविशेषलाभायत्वेनवाविधातरोवाप्रस्तुतवाच्यातराय
लेधर्मतोमनत्वाधिकोनहोय। यथा। हीरोदेवलेवसफेनपुजापपासचैवशत्रियासा। नवनेवहोमनिवासि
नासाभयोवभोर्परासामाद्वपार्थमिस्तकपमानसुधर्मत-आधिक्यनहोयः इतिवितापितोराजाध्यानस्तिमितलो
चनः। रुगाभात्रमाषस्तस्योसुसमीनद्वदहः-अत्रवितापितविशेषराध्यानस्तिमितलोचनेइतिसाधारणाध
र्मवत्तासंपादनायमित्यनत्वेनहोयः। अतनाममिगच्छतीतपोः। आदासवद्वलरुपाद्यविःतादुकाचलेकपा
लकंडलाकालिकेवनिविशवलाकिनी। अत्रनिविदेतिविशेषराकालिकांपावद्वलरुपाद्यविःतिमाधार
राधर्मवत्तासंपादनायमित्याधियानहोयः-अतिथिनामकाकुस्त्रसुत्रमायकुमुदता॥ यश्चिमाद्यामिनी
यामात्रसादमिवचेतना-अत्रातिथिनामविशेषराधर्मविशेषलाभायमित्यनत्वेनहोयः। रसांतराण्येकरसं-राम-
यथादियेपुपोश्रुतेदेशदेशेगुणोखेवमवस्थास्तमविक्रियः-अत्रदिव्यमितिविशेषराधर्मविशेषलाभायमित्य
धिकत्वेनहोयः-एवंप्रकृतकथासंख्यानवमत्कादिकायांतरायत्वेपितत्रतत्रदृष्टं। एवंप्रस्तुतकार्यांतराययोग

राहतांनोविंदप्रतिविदभावेनसाधारणाधर्मतैकप्रयोत्तनतपासंभायमानानामुपमेयोपमानविशेषराणांप्रति
विशेषराणिर्देशएवमनत्वेनमधिकत्वेनहोयः। कार्यांतराणांमप्यनुगामितयाप्रतिविशेषराणिर्देशेनवासाधा
राणीकराणोत्वधिकोपमाः। यथानिनामनुगच्छतीतिश्लोकेजातिनाममिगच्छतीत्यपमेयविशेषरातादका
स्वपमेयजिह्वांसयाप्रादुर्भूयप्रथममपिदुतवतीरामेताहतेतिस्त्रीवधानौविसपरिहारायत्वेपुपमानसाधारणा
कालिकायामपिगर्जितशालिमाप्रतिशयोक्तातिविशेषराणोद्वेतेः। तथानपंतमावर्तेतिश्लोके-अस्मवधर्मवित्री
समव्यतिक्रमणार्थत्वेपिसाधारणमिनातितम्यतिविशेषराणिर्देशः। कृत। पत्रलिगववन्मपेदेपिसामाभिधा
पिपादंस्वरूपपेदनापघतेसतत्रतदोषः। उभयानुगतिरुमत्वात्। यथाभीमकातेर्नपाणो-नदेवेसरशोमामि
ःस्त्रीभिर्मधुजाभतः। दधतेस्मयराशोभातरीयाविम्वार-। सामाभिधापियदस्यस-। एवंप्रस्तावपिलिगवच
तमेहोमहाकविप्रयोगेषुहोयते। देवोपिसंमतः। शिष्टस्वस्यातैस्ययथोवधं। सासोदुष्टः। प्रयोप्यासीदगुलीवोरगरु
ता। प्रहृष्टोहीयतेचदः। समुद्रोपितयाविधः। सतुतसमद्वि-अनन्तामृताविवहयो-। सासी-। कासादिभेदेतुभूयंमु
होह-। एतादृशीपुलोकसिद्धत्वात्लिगादिभेदेनहोयइतिवामनः-एवंगुणोपयवस्थांपासत्वरूपहृद्यमेवप्रमाणां

चित्र
२०

उक्तदिहंतिना। नलिगवचनेमिलेनहीनाधिकतेअपि। उपमादृष्टाणाफलंयत्रोद्देगोनधीमतां। स्त्रीवगछुतिपेदेपेव
मेषास्त्रीपुमानिवा। प्राणाद्विप्रियोपेमेविधाधनमिवाजिता। भवतिदमहोपालदेवाजोविराजते। अलमेषुभतः
कहामातेयतेजसानपः। इत्येवमादिसोभापनजहासेवजातुचित। अस्तिचकचिदुद्देगः प्रयोतेवाविसेयथा। हं
सीवधवलश्चंद्रः सगंसीवासलेनमः भर्तृभक्तोभटश्चैवखद्योतोभातिमानुवत। ईश्वरसंतेसमिः कारांतत्रचि
ततो। अति। कविसमप्रसिद्धोसत्यामसादृश्यतशेषः पथाचंद्रविवाहिवविषमिसारो। असाधारणधर्मायामम
त्रापिसदृशरूपाक्तादिसांकलितायामुपमोपमप्रसिद्धिर्नलेपः पथा। कविमतिरिवबहुलोदासुघटितचक्रामभा
तवेवहामर्तिरिवहसंतीभातिविधमानलोपेता। सद्योमुदितमच्छुणचिबुकुमस्यार्द्रिनारंगकसिसाहो। एवममेपि
होपापवादप्रकारविद्वद्भिश्चितनीयाः। इतिचित्रमीमांसायामुपमाप्रकरणां॥ अथोपमेयोपमानिरूप्यते॥ ॥ उ
पमानोपमेपत्वेद्वयोः पर्यायसौघादि। उपमेयोपमासास्यातद्विधेयामकीर्तिता। यदिद्वयोर्द्वयार्पतेसोपमेयोप
मेस्त्व्येतत्तदुत्पयोमितायामतियापिः तत्राजनस्यतस्मिन्समपेविणदेवमवर्तुसिदिवशेषकांतो। तापायतोः रामः
दुरुमपादसेनोसचोस्पस्थोनपतिः शशाचेति। यतद्वयोर्नयशशितोर्पुणपदेकधर्मान्वयवार्तिनादतः पर्यायेतो २०

सकान्तथापितस्यद्विपानांमरवारिसेकातबुगमिद्याताचतुरंगमातांगारेणः प्रपेदेपथिंपंकमावंपकोपिरेणत्वमिष
पमपः। समत्रातियापिः तत्ररेणपंकयोः पर्यायेणपंकरेणभाववर्तानातः अतउपमानोपमेपत्वमित्युक्ते। ह्योर्पे
दुपमानोपमेपत्वेवार्पतेसोपमेयोपमेस्त्वैपियुष्टप्रपाणचदिवोगवेदनाविवोगनारीकमभस्तमेतदेस्त्वमपविश्या
तसादृशोपमायामतियापिः तत्रतत्रोभयोरपिसादृशाप्रयत्वरूपस्योपमेपत्वस्यैवप्रतिपादतमस्तिनसादृश्यप्रति
योगित्वरूपस्योपमानत्वस्यातोनातियापिरितिवाच्यं। मुख्यतः प्रतिपादताभावेपितयोः परस्परमुपमानत्वस्यार्था
स्मृतीतैः नत्कपमानोपमेपत्वेयत्रवाच्यमितिलहणोविवक्षिते। व्युत्पयोपमेयोपमासंयहाभावप्रसंगान्ता। अतः पर्या
येतोस्त्वैव। एवमपिभणितिरिवमतिमतिरिवचेदृसादिरशतोपमायामतिवेष्योः पर्यायेमेदेनोपमानत्वस्योपमे
पत्वस्यवसत्वेनातियापिपरिहारायैकस्मिन्पर्यायेपंप्रत्युपमानत्वेतत्प्रसेवपर्यायांतरेउपमेपत्वेविवक्ष्य
णीपामितिद्विविधेवेस्त्वैवविधंधर्मस्यसाधारणवस्तुप्रतिवस्तुभावाभा। सुगंधिनयनानंदिमदिरामरपीट
तो। अमोजमिवतेवक्तृबदकमिवपंकजः। सखायोभोजवदनाः सखायवरनोबुजाः वाप्योगनादवाभातिपत्रवा
याद्वोगना। इतिक्रमेणोदाहरणो। अत्रेद्विवचार्यतेलहणस्य॥ तद्वलुनापुणपदमिषितेनतावदितिप्रागुदाहताया

वि. ३
२१

पुणपदमेवोपमायाम्यासिः नवेयमुपमेवोपमानमवति किंतु भवविश्रान्तोपमाया उमिति शंकनीये। परस्परतुल्यमित्यने
न द्वयोरेवमित्यो गित्व स्यापि प्रतिपाद्यमानतयोपमेवोपमेवैव भवार्थस्याविशिष्टत्वात् अथैवमिति चतः परस्परप्रतिपा
गित्वस्य मुख्यतः प्रतिपादनेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपकतलाभाच्च। किंच ज्योभिः स्येनोदत्तैरिति प्रागुक्तताया
परस्परतुल्यमायामिति व्यासिः नवतत्राप्युपमेवोपमातृतीपसदृशव्यवच्छेदप्रतीतिः द्विविधेषां प्रकीर्तितेति विभागा
सामंजस्य प्रमाणम्। ननु त्रधर्मस्य साधारणं यत्सु प्रतिवस्तुभावेति। गगनस्य भूतले न सादृश्ये रजो व्याप्तत्वं सा
धारणाधर्मः भूतलस्य गगने न सादृश्ये गजानां मेढानां वचिव प्रतिविंबभावः सप्ततद्विलक्षणत्वात्। अतएव न त
तीयस्य ब्रह्मचारिव्यवच्छेदरूपकतलापिनसिद्धतिः। एकधर्मोऽप्येतावत्परस्परसाम्येवार्थमानेन तयोरेव स्मिन्निवृत्ते तृतीयः
सब्रह्मचरीनास्तीति फलति। कस्यचित्केन वित्सादृश्ये वापमानेन तस्य व्यनेन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुख्यतोऽवार्थमाने
तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थमवकाशितस्फुलकत्वे जीजानवेतद्वर्माधारणपदधर्मभेदेऽपि तन्मते रजोभिर्गगनस्य गगनः
भूतलसादृश्यवर्णनेन भूतलस्य मेढोकारैर्गजैर्गगनसादृश्यस्यार्थतः सिद्धभावात्। अपि च पितासमाधनतस्य २१
पुत्रा पुत्रेणापुत्रीस्य येवतेन। पुत्रस्यैवाधिकवस्तुलेन सतेन पित्रापि तमानवमवेति यमस्तधर्मेति विवचति विव

कोपमायामिति व्यासिः अत्र हि पुत्रः पिताचेतुः सभाबुपमेवोपमानमतीव मिश्रितोऽतयोस्तावेदव्यत्यासेन पितृमत्वपुत्रित्वमित्यसाधा
रणाधर्मकोटिप्रविष्टतपोपातीतयोश्च विवचति विवभावः परस्परसाधारणाणां कोधर्मोऽपि तु विनिप्रसयोपाते प्राशसंमश
सायां स्वतन्त्रोऽप्युपमापितमानिति संवेधमात्रस्यावक्तव्यत्वात्। एवं च पुत्रस्य पितुश्च प्रशस्तपितृमत्वे प्रशस्तपुत्र
वत्त्वं च विवचति विवचकैर्वितेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन साधारणाधर्म इति तन्मते। तयोश्च पितापुत्रयोः प्राशस्य प्रति
पादके अधिकवस्तुलेन समाधनतसरेतोति च विशेषणो। ततश्च धर्म्युपमायायः पितापुत्रस्योपमानं स एव त
स्यतदुपपादके विवचति विवचिर्देश उपमेय इति लहणास्य वर्तने तावत्संख्यानवेयमुपमेवोपमापुत्रपि नो धर्मि
तोऽपमायां प्रशस्तपितृमत्वे प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन विवचति विवचकैर्वितेन साधारणाधर्मः
पितापुत्रयोस्तु धर्मकोटिनिविष्टयोस्तत्समत्वातिशयकृतं प्राशस्य प्रनुगतसाधारणाधर्म इति पूर्वोक्तद्वयसा
प्यात्समुच्चयोपमापुत्रेऽपि पितृमत्वा प्रशस्तः पितापि पुत्रवत्त्वात् तन्मते प्रशस्तस्य तन्मते पितृतीयस ब्रह्मचारिव्यवच्छेद
लाभाच्च। तत्रात्र सदृशव्यवच्छेदपुत्रपयापि ह्यभावात् स्यादपि विशेषणो नैवातिव्याप्तिरिति स्यादिति वाच्यं। वाच्यक
हायां पुत्रोपमेवोपमायां कुरुयापि तापुत्रयो रिति पर्यायद्वयसत्वात्। न हि पर्यायधर्मस्यापि वाच्यत्वमत्र विवचि

चि ३
२२

तेष्वेतेष्वशब्दद्वयमावाति व्याप्तिर्निरस्येत तथा सति व्योपमेधोपमासाधारणं न स्यात्ककं न चात्र धर्मितोरेवो
पमाधर्मयोः सपमानोपमेधोपमाधारणार्थमभेदप्रतीयते नोपमेति वाच्यं न हि सादृत्यं तत्प्राप्तसाः पप्रमिवानता
मपामधुकरेणैव यथा यमत्तस्य तेसां होविं वप्रतिविं सा वापन्नपोस्तन्वी नलिमादिकयोरुपमाया अपि दर्शने
न धर्मयोः सादृश्येन साधारणाकरणा स्यात्पुपमाप्रयोजकत्वात् तस्मात् न भवति व्याप्तिशेकादुवाच्यतोनुप
पन्नमिदं लक्षणं लभ्यते ॥ अत्र वमः ॥ अमोमेनोपमा बोध्या व्यक्तादसंतरेण वा एकधर्माश्रयाप्राप्ता
सोपमेयोपमासता अमोमेनेति विशेषणं अशनोपमायामतिव्याप्तिः व्यक्तादसंतरेण वा बोधेति विशेषणाद्
नोभमपदिव्याप्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः परस्परप्रतिहेपकविक्रमायेन वा कारेण हि यावत्प्रतियोगिकत्ववि
शिष्टोपमातद्विषयद्वयसंतरेतिरूपेण व्यक्तिबोधावाभवति सोपमेयोपमेति पर्यवस्यति ततश्चोभयविश्रांतसादृश्योप
मायाममोमप्रतियोगिकत्वं शेष्यति सादृश्यरूपेण शेषद्वयसंतरेति तयोः करं वितत्वात् तद्व्याप्तिशेका सामान्य
लक्षणसिद्धयर्थं व्यक्तिद्वयसंतरेणोमोमत्वेन कोटीकृतयोर्ग्रहणं बाह्यतया हीतं नुप्रमाणानामुद्भवद्वयसंतरेति
रूपेण व्यक्तिबोधापामनलंकारभूताया व्यक्तिनिरूपेण द्वयसंतरेण बोधापामनलंकारभूताया चोपमेयोपमापल्लहणा

अनुगतं मवति यथापि सांजावामपुपमेयोपमायां शब्दसमूहकारित्वेन तद्वत्तशक्तेरप्येहितत्वात् तद्विदुर्न तं जलमि
वत्प्रमित्याहो वाच्यायामपि गण्यसाधारणधर्मोपल्लसाधर्मो शेष्यते हेतुत्वात् तद्व्याप्तिरप्येसमसंभवितव्याप्य
मोमप्रतियोगिकत्वविशिष्टसादृश्यविषयद्वयसंतरेतिरूपेण व्यक्तिः तद्विषयकव्यक्तिनिरूपेण द्वयसंतरेण
वास्तेवारमेव व्यक्तिपदानपेक्षया अलंकाररूपाया विशिष्टलक्षणा मपि तत्र व्यक्तिपदपरित्यागे ह
संतरेण मात्र बोधे सतद्विशेषणा पर्यवस्यति ततश्चोभयविश्रांतसादृश्योपमायादृतिः तत्र तस्यामे केषोचोप
मानत्वेन तु द्वयोरिसमोमपदेनैव बाह्याद्विद्व्यर्थमिति वाच्या प्राकारिका प्राकरिका कयोः सादृश्यवर्गान्ते प्रा
करिका कस्योपमानत्वलाभे पुमपेक्षि प्राकरिका कत्वे विनिगमना विरहेण परस्परोपमानत्वमतीतेः एक
धर्माश्रयविशेषणात्तजोभिः सदनोत्कीर्णैरिसत्र परस्परमापां नातिव्याप्तिः उक्तविशेषणा बलादेव पि
तासमाधुनतसरेणोसपमायामपि नातिव्याप्तिः उभयत्रापुपमेयोपमेधोपमाधर्मो न धर्माश्रयत्वात् एकधर्माश्रयस
स्यापमयः कस्य विद्वमेनोपमायाधर्मः साधारणो वस्तुप्रतिवस्तुमावापन्नो वासयवासस्यते नोपमायाम
याति न त्वतु गमिधर्माश्रयस्य विं वप्रतिविं वस्तुमातिवस्तुमावनिर्देशेन भावादिति दिक् ॥ इदं प्रमेयो

चित्र
२४

तिं प्रयेदेतय्यवरजोषितादिप्रकारेणोक्तस्यैवोपमानोपमेयभावेति हेतुस्य विशेषासंज्ञाति कस्यनेपंमोपमंसापितलं व
हासताद्यदुपमिति संज्ञा हीनामेवोपमानोपमेयभावः स्यादिति विंदप्रतिविंदोहाहयामात्रविलोपप्रसंगात्। रामावरायोप
धमिसादावर्मेदेपि उपमानोपमेयभावमुपगच्छतामालंकारिकप्रांविशेषवाधस्यापि हरणायत्वादातस्मादत्रमुविशे
षणोहीति सापोपन्यासो वा क्यमीमांसका नोशोभते नालंकारमीमांसकानां वाक्यमीमांसका स्वर्मेदे उपमानोपमेयभावेति हे
तु एव नास्तीति मयमाना रामावरायोपुधमिसादावद्यतनस्य पूर्ववृत्तनं पुधमुपमानं एतत्कस्यागानस्य कल्यांतरगटानमु
पमानमित्यादिकसंप्रति। तस्मादालंकारिकमते एतेष्वेवोपमानोपमेयभाव इति लक्षणा मतिव्यासमिति चेत् ॥ ॥
अत्र ब्रूमः ॥ ॥ त्वस्य स्वेनोपमाया स्यादनुगाये कधर्मिका। अन्वर्थनामधेयो यमनन्वयतीति त्वस्य स्वेनेति विशेष
षणादुपमेयोपमाधारशोपमायां च नातिव्याप्तिः अनुगाये कधर्मिकति विशेषषणादुदाहृतोपमाविशेषेण नातिव्याप्तिः य
द्यपि तेष्वपि संप्रति प्रदेयेत्याद्यं अनुगामिधर्मः तथाप्येकोनभविधर्मार्थकामावरजादिविंदप्रतिविंदभावकरं
वितत्वात्। अतएवैकग्रहणमप्यर्थवत्। अन्वर्थनामधेयोपमिति तु न लक्षणांतर्गतं किंतु स्वेन स्वस्योपमाप्यनुगा
ये कधर्माचेदेवानन्वयः नान्यर्थसत्रोपपत्तिमात्रपरं धर्मं कोहि त्वस्य स्वेनोपमानान्वेती स नन्वयदस्य अन्वर्थनामभवति

। अनन्वयपणेन बंधनवशाच्चानुपमत्वघोतनफलपर्यंतं धवेत्। धर्ममेहेतु एकधर्मो वदित्वेन स्वेनेव धर्मोतिरावच्छिन्नस्य स्वस्योप
मान्वेतीति न तत्रान्वर्थनाम। न वा तन्वयपर्थनिबंधनाधानानुपमत्वफलतामः ३६ मनन्वयप्रयोजकं लक्षणांतस्वरूपा
मात्रंतु यत्र तेनेव तस्य सादुपमानोपमेयता। असादृश्यविवक्षातो वरति तमनन्वयमिति भासते नौकमनुसंधेय। उभौ यदि
योमिष्टय कृद्यवाहाविसृतिशयोक्तिविशेषे अनुपमत्वघोतनफलसाम्यकल्पनावस्यतिव्याप्तिनिरासाय तेनेव तसेति
विशेषणं। अयेमनन्वयोपमोप्यस्ति। यथा। अद्यपाममगोविंदजातात्वपि गृहागते। कालेनेषां भवेत्सीतिलवैवाग
मनात्सुतः अत्र गृहागतं श्रीरूपमिति विदुर्वाक्ये उपेत्वदागमनप्रभवाप्रीतिर्वेदकालव्यवहृतेन पुनपुनरपि मित्तरा
गमनेनेव भवेत्तामेकं किमप्यलक्षणागमनप्रभवप्रीतः सैव सदृशी न त्वित्प्रभववेति व्युत्पत्तेः। एतो दशव्याहसर्थमन
न्वयालंकारलक्षणे व्यापत्विशेषणं पूर्ववत् स्पष्टं ॥ ॥ ३७ मनन्वयप्रकरणां ॥ अथ स्मर्यालंकारः ॥ स्मृति
ः सादृश्यमलासावस्वतरसमाश्रया। स्मर्यालंकारः स्मृतिः सादृश्यं पत्वविशेषिता। यथा। अपितुरासमीपादुत्पत्तं
तं सूरनसरचिरकलापवारा लक्ष्मीवकारः। सपरिगतमनस्कश्चित्रमालानुकीर्तोपितविगतितवधे केशपाशे
प्रियायाः यथावा। दिव्यानामपि कृतविस्मयापुरस्तादभक्तः सुखं ददादं दत्तां। उदीयप्रिप्रमिव कोविदुत्तरतोमस्मा

चित्र
२५

श्रीजलनिधिमंथनस्य शीरः एकत्र सदृशदर्शनात् सदृश कर्मिकास्मृतिः इतरत्र सदृशदर्शनात् सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनोजल
निधिमंथनस्य स्मृतिः उभयत्रापि सादृश्यमूलकवस्त्वतरस्मृतिव्यतिरिक्तसदृशासदृशसाधारणार्थतया लक्ष्मीसंबन्ध
तत्प्रहणमर्थवत्तासौमित्रेन नुमेयतात्तरत्वं च दंष्ट्रुस्तेभ्यो नृणां शो निर्णयका कथारूपे च दंष्ट्रुमुगलति। वस्तेतद्वि
हिते कथं नुभवती धत्ते कुरंगं पतः क्वासि प्रेषासि हा कुरंगतयने च दानने जानुकि। अत्र श्रुतं कुरंगसंबन्धिनस्तन्नपन
स्य स्मरणे सदृशसीतातयनस्य तितलं वं धिसीता स्मृतिश्चेति किं तेषां व्याप्य अलं कार्यं मृता च तद्यावत्सर्पमये
पत्न्यविशेषण। अस्मिन् पतिः स्फुरति गिरिः स्फुरास्तथा बोधपुस्तने तानपि विभ्रता किमपि न श्रुता सितु मे
नमः अश्वपौरा मुदमुदः स्तुतिमिति प्रस्तोमिया बहुवस्त्वावधिप्रदिना स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः स्तयमा
नमस्तं वं धिनो मम सदृश स्मृतिने सादृश्यमूलेति नात्र स्मरणालंकारः किंतु स्मृतेः संवादिभावस्य भूभद्विषय
रतिभावांगत्वात् संयोलंकारः सतथेति प्रतियायविसंयकथमप्युमा। अर्वा नृप्योतिर्मयान्तपुससारस्माशा
सनः अत्र चिंतामूला स्मृतिः विच्छिन्निविशेषाभावात् न कश्चिदलंकारः एते दुमयवावत्सर्थसादृश्यमूले रासः
सि विशेषण। एवमेते मदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूला अलंकाराः प्रदर्शिताः ॥ ॥ इति स्मरणालंकारप्रकरणां ॥ ॥ २५

अथाभेदप्रधानेषु प्रथमं एकं निरूप्यते ॥ ॥ आरोपविषयस्य स्मृतिरोहितरूपिणाः उपरंजकपारोप्यमाणान्तद्रपकं म
त अत्र आरोपविषयस्य स्मृतेनोत्प्रेक्षा अतिशयेनोत्प्रेक्षा तत्र मुखोद्देशोपविषयस्य भावात् अतिरोहितरूपि
णादस्मनेन संदेहान्तिमप्यदुतीनां व्यावृत्तिः तेषु संदेहान्तिमप्यदुतीनां व्यावृत्तिः तेषु संदेहान्तिमप्यदुतीनां व्यावृत्तिः तेषु संदेहान्तिमप्यदुतीनां व्यावृत्तिः
क्तिपरिणामव्यावृत्तिः तपोहि नोपरंजकत्वं वषुवे स्वताद्रप्यापादकत्वलक्षणां समासोक्तौ यवहारमात्रसमारोपेणा
ताद्रूप्यप्रतीतेरेवाभावात् परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयताद्रप्यापसाविषयस्य आरोप्यमाणताद्रप्यापसभा
वादिसाहः अत्रैव विचार्यते आरोपाध्ववसाययोः कीदृशं भेदमभिसंधाय आरोपविषयस्य स्मृतेनोत्प्रेक्षा व्यावृ
त्तिरूप्यते परिदिव्यविषयविषयिणोर्मिह तयोर्भेदप्रतीतिरारोपः विषयनिगारणेन विषयिणास्तदभेदप्रतिपत्तिर
ध्ववसाय इति भेदमभिसंधाय ततोत्प्रेक्षा आरोपमूलैव स्यात् तत्र नूनं मुखवद्वृत्तिविषयस्य मुखवृत्त्याप्यभिधा
नेन तन्निगारणभावात् तत्तश्च तत्रातिव्याप्तिरनिवारितैव स्यात् अथाताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिप
त्तिरध्ववसाय इति तयोर्भेदः मुखवद्वृत्त्यादिपक्षे च द्रुपद्वृत्तेन रूपवत्तामात्रं मुखस्य प्रतीयते न तु प्रमि
द्वचंद्रभेदः मुखविषययोर्चंद्रसाधितशोकोत्तुतदभेदप्रतीयत इत्येव न वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यतात् न च

चि ३
२६

वाच्यमित्येवमिमांसायां प्रविष्टा रतिरित्येते। निजैरेः पीवमानोपियः कदाचिन्नक्षेत्रे रतिमुखं च द्रष्टुं प्रसिद्धं चेदद्यत्तिरेकवर्ता
नंतरे प्रप्रतिपत्तिनसंभवतीति रूपके तादृश्यप्रतिपत्तिरेवेति। तथा सति हि मुखावद्व्याप्तेरप्यवत्तच कोरेनुसृतः किरन्मोक्ता
मध्यमवलवलिपाकप्रणयिना उपप्राकाराये प्रदिरातनपनेतके यमनागनाकाशे कोयगलितरुमिणाः शीतकिराणाः अप
रः पाकशासनः उसायतिशयोक्तौ अपराद्वपाकशासनस्याधुत्वे रूपोचरूपकवदेव प्रसिद्धं चेदद्यमेदप्रतिपत्तिसंभवेन
तादृश्यप्रतिपत्तिरेव साहित्यतयोलेरुणा स्यात्तियासिरनेनानिवाहिता स्यात् अथ तत्र प्रसिद्धं चेदद्यमेदप्रतिपत्तिसंभवेन
पातकसितायां चेदद्यमेदप्रतिपत्तिः संभवतीति चेत्। रूपके ये वक्तुं शक्यामिह संभवतुलरुणा स्यात्। किंचातिरोहित
रूपिरादसनेन ससंदेहं प्रतिमत्तोरतिव्यासिवारतोपि नापद्रावेति व्यासिवारतां। नेदंमुखं किंतु चेदसत्रमुखे मुखत्वाभा
वायेयसचरत्वारोपस्य वा हायेत्वेन विषयतिरोधापकत्वाभावाद् आहार्योपसापि निरोधापकत्वेन पके स्थितरुणा स्यात्
भवः स्यात् अतिरुणा अपि आहार्यसंभवना स्यात्तितोहितरूपिरादसनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावातेषां वषयसेति विशेषणं रामः
वैष्णव्यं च स्यात्। अतिशयोक्तौ विषयसति गौरासतिरोहितत्वेन तस्या अप्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धः अपि च तस्या दत्तत्वर
त्वा नापदलक्तकमार्जनं। इदं श्रीखंडले पेनयांडरी करणं विधो रतिनिर्देशनायामतिव्यापिः तत्रोपमेयवाक्यार्थ उपमा

२६

नवाक्यार्थतादृश्यारोपसम्प्रादात्। परिचारेपविषयसपरार्थस्येति विशेषणं यंतथा यत्तत्तककृतत्वसादनत्वमार्जनं
श्रीखंडले पकृतविधुपांडुरीकरणमिति निर्देशनायामतिव्यापिः अत्रिंदोहरेरुर्ध्वमुखिसौवलिभ्यदे। विधिविधायप्रसन्ना
लादं दोमुदस्तनः इति रूपके व्याप्यम्॥ घनुसरस्वती कटाभरणोक्तं लरुणा। यदोपमानशृङ्गानां गौरावृत्तियाया अथा
त्। उपमेये भवद्वत्तिस्तदुपकं विदुपिति। तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तं। मुखं चेदतिरूपके चेदशदस्य मुखे गौरासारोप
लरुणा। चेदसतिशयोक्तौ साध्यवसालरुणां साले कारिकसिद्धातात्। वस्तुतत्त्वतिशयोक्तावेवलरुणानतुदपक
इति शक्यं व्यवस्थापितुं। तथा हि अतिशयोक्तौ विषयमभिधापि मुखादिपराप्रापोगा चेददिपदेनैव तत्प्रसापने कार्य
मिति तस्य तत्रः लरुणा वरूपमा। स्थेयारूपके विषयविषयतोः स्वस्ववाचकामिह तयोरभेदप्रतिपत्तिसंसर्गमप्यादये
वसंभवतीति किमर्थं तत्र लरुणा अशक्या च तत्र लरुणा भुप्रांतु कथं मुखं चेदसं त्रलरुणायामुखे प्रवर्तमानं चे
दपदेन निमित्तेन प्रवर्तते मुखत्वेन वा मुखासाधारणा कातिविशेषणा वा चंदत्वेन वा चंदसाधारणा कातिविशेषणा वा
मुखं चेदोभयानुगत कातिसामानेन वा मुखात्तच दत्तसारणेन वा नाद्यः मुखपदेन पौनरुप्यापत्तेः मुखत्वस्य शक्या
संबन्धित्वेन तेन निमित्तेन लरुणा योगाच्चा अतएव न द्वितीयः नृतीयचतुर्थः। मुखावृत्तिधर्मयोस्त्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वा

वि. २

योगात्तानपंचमः कांतिमान्मुखचंद्रस्य च कांतिमस्य देनयोनरत्नापत्तेः नापि षष्ठः सादृश्यस्य शब्दप्रतिपाद्यात्वेनायं।
 पत्तेन रूपकस्योपमापृथक्कमावानुपत्तेः अमेरप्रधाने रूपकमिति पिदांतविरोधाद्वा तस्मादपके स्वपदमिहितो विष
 यविषयिणो रमेरप्रतिपत्तिः संसर्गमर्षादेवेसेव वक्तव्यमिति लक्षणास्मा संभवोपि होषः यरा तु वक्तुं होत वसत्यं पर
 परः शाताश्रुज्जुमते दो चंदो जगतो राजन्सदिवित्वमहीतलस्यारो विषयस्य प्रसिद्धचंद्रामेरप्रतिपत्तिर्न संभवतीति क
 षं विदिदादिपरस्य विषयलक्षणा कस्याते तथापि कांतिमान्मुखचंद्रस्यारो काटकाध्यापकादिवत्सं सार्गमर्षादेवेवा
 मेरप्रतिपत्तिर्न संभवेनातिस्त्रिष्टलक्षणाश्रयणायोगात्तत्रायासिर्ब्रज्वलेपायते। अपिच सेतुः शैलेस्त्वयावद्धः ए
 व जेतुं रणानन। क जेतुमथ वभ्रासिपशश्चंद्रापत्तेः प्रभोः विराद्यत्कोतुका विष्टं करुदरुमुदोहितुं तन्मे सफलम
 घासीन्ते त्वत्पव लोकिते स्यारो व्यापारूपके वायासिः अत्रत्याद्येवार्णप्रभे प्रतिगवणवधायत्वपाते तुर्वदरतिनि
 दिष्टमानेन वस्तुना त्वमेवामरतिरूपकं यजते। न च तत्र विषये गौणं रामपदमस्ति द्वितीयत्वात् त्वमेव लोकयताममने। रामः
 वैराचिराकांतिं कस्य ह्यव लोकं लक्ष्मिप्रतापमानेन विशेषालंकारात् त्वमेव कस्य दूररतिरूपकं यजते। त
 व कस्य दूरपदं प्राप्स्य कस्य दूरपदमेव न विषयलक्षकमिति स्पष्टं ततः कुमुदनाथेन कांतिनीगण्डुनातेन

न देनचंद्रेण माहोदयलं कृतेति शुद्धसारोपलक्षणास्य स्थलेन वक्ष्यलंकारइति तदपुक्तं गोर्वाही कस्यारो विच्छिन्न
 विशेषादर्शनेन गौणसारोपलक्षणास्थलेपलंकाराभावात्प्रसंगात्। क्वचिदेव आदर्शनेप्यमत्रदो विच्यति स्थलेलं
 कारत्वमिहापि वक्तुं युक्तं। तेनैव देनचंद्रेणा। आपुरातमहोत्सवस्य विनतहोराभिर्तामर्तिमान् विश्वा सोनपनोत्सवो
 म्प्रादृशं कीर्तः प्रकाशः परः आनंदः कलिकाकृतिः सुमनसा वीरश्रियो जीवितंधर्मस्यैव निकेतने विजयते वी
 रः कलितेश्वरस्यारो शुद्धसारोपलक्षणास्थलेपि वैचित्र्यदर्शनात्। पदितु हेतुमता सह हेतोरभिधानमेरदुतो
 हेतुरिति मता तत्राश्रयणानतत्र हेत्वलंकारो न रूपकमिदं यथाप्येतत्तदा तपविषयस्यादिति पूर्वोदात्तलक्षणा
 सत्त्वात्त्यासिः एवमुपमेवतिरोभूतमेव रूपकमिदं यत्तदमेवोपदृष्टमानोपमेययो रिसादिलक्षणाद्यप्यतिव्या
 ष्यादिहोषा यथा संभवमुत्तेयाः ॥ अत्रवदामः ॥ विंवा विच्छिद्येति दिष्टे विषये यद्यनिद्रुतो उपरजकतामेति
 विषयो रूपकतदा विवविच्छिद्यतविशेषणात्। त्वसादनवरत्नानासितिति निदर्शनाया नातिव्याप्तिः तत्र हि चंद्रो यथा
 स्वतः शुभत्वात् न संजनीय धावत्संजनात्वाः स्वतो हरात्वात् न संजनीयारुण्यारति सादृश्येन तत्त्वानां चंद्रस्य चंद्रविं वप्र
 ति विं वभावः अलक्षकचंद्रनयोरमत्र स्ववर्णासंज्ञकत्वेन तत्त्वतश्च तत्र विवप्रतिविं वभावापेक्षेन तत्त्वलक्षकविच्छिद्यवर्जनेतत्त्व

चित्र
२८

निर्विद्यमत्तवन्दनविशिष्टं योऽङ्गो करणमुपजं कं एवमस्य अपि अणुपरुहितं कृतमिच्छात्तादृश्यापेक्षवन्निर्देशो नाह
रतो सर्वविविधप्रतिविम्बभावापन्नवस्तुविशिष्ट एवोपमेयेतत्प्रतिविम्बविशिष्टमुपमानमुपजकमिति न क्वाप्यतिव्याप्तिः
रूपकेतुविम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मविशिष्टविषयविषयिणो रूपादाने सावयवपरपकेषु विशेषरूपाणां तद्वयगोवा
वयवेषु रूपाणां तत्त्ववयवविशिष्टरूपेणाविशेष्ये। अत्रिहो हरेर्ध्वमित्यत्राप्यत्रिहो नालुं ह्योर्न विवृतिप्रतिविम्बभाववि
शिष्टतातयोः प्रतीपमानेन श्यामलनेत्रत्वविधातुविष्टरकलस्त्रिष्टत्वाधनुर्गामिधर्मो बोधमानोपमेयभावात्
किंतु विधातुविष्टरकमलस्त्रिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थं विशेषणविशिष्टतामात्रमुपमेयस्याति
दिष्टइति विशेषणान्ननिगीर्णविषयायामतिशयोक्तावतिव्याप्तिः। अणुरूपकोदहरतोषु विषयिवाचकाप्रपेक्षा
संभवेऽपि विषयनिर्देशः सार्वदिकइति न तत्त्वाव्याप्तिनेत्रनेत्रेत्यादौ हेत्वलंकारइति तद्विषयस्य नोपमेयइत्येतदर्थके
न तद्व्यावृत्तिः तत्रापि रूपकमित्येकावलीकारादिसते विषयपदं धर्मिमात्रपरं स्पष्टार्थं। अनिद्रुतेनेति निवेधात् स्पष्टइति वि
शेषणान् पदुतो नातिव्याप्तिः उपजं कतामाहायतादप्यतिश्वपणो वृत्तामितीत्यसंदेहोत्प्रेक्षेसमासोक्तिपरिणामभूतिः। रामः
मत्तवतिव्याप्तिनिरासः संसंदेहोत्प्रेक्षेसमासोक्तिपरिणाममेव तस्य तादृश्यागोचरत्वात् समासोक्तौ य २८

वहासमात्रसमागोपासारणामेवाप्यमात्रास्यैव विषयतादृश्यागोचरत्वात् मतिमत्तः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्वतस्य वा
स्वामिकभ्रमस्यैव निर्विधनेन तस्यानाहार्यत्वात्। अत्राप्यत्र विशेषणान्ने रमेवालंकारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति
संबन्धस्य ॥ तच्च रूपकं त्रिविधं निर्वचयं सावयवपरंपरिते चानिर्वचयं केवलं मालाचेति द्विविधा सावयवं समस्तवस्तु
विषयमेकदेशविवर्तिचेति द्विविधा परंपरिते स्त्रिष्टास्त्रिष्टनिर्वचनत्वेन द्विविधं सत्केवलं मालाचेति द्विविधा चतु
र्विधमेव मष्टविधो रूपकालंकारः तत्र केवलं निर्वचयं यथा कुर्यात् वा गतिस्तिमितयतिगीतध्वनिषु यत्सखीका
तोदं तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्। अनिद्रुपद्योतः स्वपि जित इहो वैस्यमिनवां प्रवृत्तोऽस्याः सत्केलिरिमनसि जः प्र
मलति को। मालानिर्वचयं यथा। सोऽप्येसतरंगिणी तदृशिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कातेः कार्मण्यकर्ममरुहसामुल्लास
नावासभः विद्यावक्रगिरादिधेनेन वधिप्रवीणसाहाक्रियाप्राणाः पंचशिलासुखसुललनाचशमराः साप्रिया।
समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा। शोत्सामस्य दुराधवला विभ्रती तारकास्थी मेतर्धानव्यसनरसिका रात्रिका
पालिकीपं॥ दीपात् दीपं धमति दधता चेप्सु हां कपाले मल्लसिद्धांतनपरिमले लांघनस्य छलेन॥ एकदेशविव
र्तिसावयवं यथा। शोऽमोक्ति करुवः पयो मुवां विरवः कुरुजपुष्पवंधवः विद्युतानमसिना धमः पे कुर्वते स्म कुसु

चित्र
२८

मोजलशिपुपाञ्चनमसोनाघमंडपतेनरपणादिद्युतामयोवर्तकीत्वापतदतिए करेशोरपकस्यविशेषेरावाच्यतपा
वर्तनादिदमेकरेशविद्वर्तिश्लेषशद्विबन्धनकेवलपरंपारतयथा। अकिकमहालोकप्रकाशितजग-अपःसूयते
देवसदृशमुक्तात्वनकेधेवाना-अत्रत्वमेवमुक्तात्त्वमितिआरोपणार्थकसदृशउत्तमान्वपएवसदृशउत्कृष्ट
वेगादिसारोपरतिरूपकद्वयमपिसंभूतपरंपरामितिपरंपरितेवंशेतिश्लेषनिबन्धनवा। तदेवमालापरंपरितंय
थाविद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचोपधुतेदुर्गासर्गागानीललोहितसमित्तीकारवैश्वानरससपीतिवि
धानदुरुविजयप्रागोवमीसपमोसाप्राप्तवरावीस्वत्तरशतंवेचमुचैः क्रियाः आश्लेषशद्विबन्धनकेवलपरंपरि
तंयथा। तिरवधिवनिराश्रयचपस्यस्थितमनवर्तितकौतुकप्रवेचं। मथमसिद्धमवान्तरकर्मनाथोजपतिचतुर्दश
लोकवर्त्तिकरः तदेवमालापरंपरितंयथा। पर्यकोराजलद्वाहयितमणिमयः पौरुषाचैस्ताः स्यामत्रासताम्
ननुचलपतिपशोहसनीलोदुवाहः मयप्रसर्चिवंशोल्बराविजयकरिस्मन्तानांवुपहः कद्रुः क्लासोविरलः। तामः
समितिविजयतेमालेवावडलेस॥ इदं धर्मैरापिदृश्यते। तत्केवलथा। आदरायतो लोचनमार्गमाजोरजोधका
रस्यविजयितस्या शत्रुरुताम्वादिपवीरजन्मावा लारणोभद्रधिरमवाहः मालाएयथा। सोजन्यायुमरस्यलीमुज

तामः
२८

नतालेख्ययुतिनिर्गुणजोत्ता कसचनुरेशीसरनतायोगश्वपुच्छछटा। यैरेवापिदुशयाकलिषुगेराजावलीसेविकाते
शोभलनिमक्तिमात्रमुलमेसेवाकिपत्कोशला। एवमसोभेरापकालंकारस्यप्राचीनेः प्रदर्शिताः एवंमेराउपमाया
अपिदत्तंशवाः एकत्रप्रदर्शितेनप्रकारेणसंभवस्थलेसत्रायुन्नेतुंशक्याशितनप्रदर्शिताः तस्याहवागर्थाविव
संयत्ताविस्मयोकेवलनिरवपयोपमासौ स्तेवनपतानंदरसाहोमालानिद्वयवयोपमा। ततः प्रतस्थे कोवेति
भास्वानिवाद्युर्दिशे। शोरेस्तेरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्मसानिवेसत्रसमस्तवस्तु विषयसावयवोपमा। नेत्रैरिवोसले
ः पद्मैर्मुखैरिवसुखस्त्रियः पदेपदेविभोतिस्मचक्रककेः स्वनैरिवेसत्रैकदेशविद्वर्तिना। अतंतरागिरामपियपे
तदसुसंवयं। गति केवापरदिशादृष्टान्निरकाशपरिसत्राप्ये करेशविद्वर्तिना पूर्वत्रविशेषणोपमयाविशेष्यो
पमागम्यते। उत्तरत्रविशेष्योपमयाविशेषणोपमेतिभेदः द्वाहयश्चक्रनिभसुतन्वीतमालतालीवनराजिनोला
। आभातिवेलालवाणादुराशेधारा निबद्धकले करेबाहसत्राश्लेषशद्विबन्धनकेवलपरंपरितोपमा। अ
त्रअबुराशेरपञ्चकेणोपमातद्द्वाराश्लेषकलेकरेखयावेलायाउपमावेतिद्वयमपिसंजातपरंपरितयथावा-अ
त्रिज्वालावलीटप्रबलजलनिधेरंतरोवायमानेसेनानाथेस्थितेस्निग्धमपितारिणोसर्वधन्वीश्वराणांकरांतंसेभ्र

चित्र
३०

मेलासजसुपसमरं मुं बहार्दिकशं कोताते वा पाद्वीयेव हतिराधुरं कोमपस्यावकाशः अत्रोपास्योर्वेणोपमा
प्रतिबलजलधोरिसोयमायाः साधिकेकपमादपमपिसंजातपरं परं। एवराजहंसायतेराजविदुषामेवमानसस
त्रिष्टुष्टुशब्दनिबंधनकेवतपरंपरितोपमा। उमपत्रापिमालापपरितमनेवेदरीलोनेयोरेताध्वेति सरकोवोवा
लद्वर्मकरापतइतिवेधमैताएकवदपनेतिसर्वसमानं॥ अयेतुवशेषः समस्तवस्तुविषयरूपकनविशिष्टरूपकम
वतिविषयविषयिणोर्विवप्रतिविंदधर्मविशिष्टयोस्तादृष्यारोपेति दर्शनायाएवावतराणतेसावयवोपमातुवि
शिष्टोपमागमयति। ततः प्रतस्थे कोवेरीभास्वानिवेसत्रशरैरक्ष्यानुदुर्तुउतरांरिशं प्रस्थितसरवोर्विशिष्टस
किरगौरसातशेषपितुमुत्तरांप्रस्थितेनविशिष्टेनरवितामाधर्मसफलितार्थतपालाभात। एवंचकविदुपम
पास्योपमायागम्यत्वेवतुहोपयंवसति। कविद्विशेषणोपमयाविशेष्योपमायाः विश्वजिसर्वदृष्टेतिरात्रस्यत्रएष्ट
गतसर्वताविधिनेवतादृश्यएष्टविधेः कविद्विशेष्योपमयाविशेष्योपमायावेकतप्रधानविधिनेवप्राकृत. रामः
तद्गकलापविधेः उमयमयेकदेशविवर्तित्वेनोदाहृतं। कविद्वयवोपमयाविशिष्टोपमायागम्यत्वे। अगप्रधान ३०
गोचरप्रत्येकविधिकलापेनेवसर्वांगविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधेः तत्तुसमस्तवस्तुविषयोपमोदाहरोदाहृते। एक

वाक्यतायामवयवोपमयाविशिष्टोपमायागम्यत्वेसमुराहणं। वाक्यमेदेनापिदृश्यते। हस्तद्वयमतिप्रतिनोयथावृथात्वेवप
तिबलः सुजनं। हर्षरागमिवंतं कुरुतेतथातयानिर्मलत्वाये। अत्रावयवोपमयापयोभूतिमलिनोहस्तोहर्षरागमधिक
मधिकंस्वर्षपनुत्तरोत्तरंनिर्मलंकरुतेतथाखलः सुजनं अधिकंस्वर्षपनुत्तरोत्तरंनिर्मलमेववुरुतेइतिविशिष्टो
पमागम्यतेतनमधीरुमाविदेशुनरीधिति। ममभंगमिवालसकेसंभातिपंकजं। अत्रविशिष्टेनविशिष्टोप
मप्रातदवयवभूतानांरंगलोचनानांकेसरनखरोधितानांपंकजानतपोश्चोपमानोपमेवभागेगमते एवमसंख्याउ
पमादिकल्याः तथा। किसलयकरैर्लतानांकरकमलेः कामिनामनोजपति। नलिनीनोकमलमुखैर्मुखेदुभिर्पो
वितोमदनः। सेवमारपोरसतारुपकाद्याएकदिकल्या-अप्रसंख्याः उक्तंदिक्कालोके॥ अपप्रतोविकल्यानोएकीप
मपोपतः दिष्टावर्धितेधीरेनुक्तमनुमीयतामिति॥ ॥ शतवित्रमीमांसापोरूपकप्रकराणं॥ ॥ अथप्रप्रणामः अग्रोप
मारास्यप्रकृतोपयोगित्वेपारागमइतिजल्लरुगामुक्तं। तत्रशंकरे॥ पापिमनोवाक्कायेः शरणंकरणात्कंजगता
य। तत्तुमराणार्तवतराणतराणंतवाक्षिमुगातिरीह्यविद्युन्नयनेः पयोरोमुखेनिशायममिसारिकायाः धातिपाते
सहकिंतुगोतश्चोपासितं तंरामाएतामवंताम्बरवारजातजातानितापतिपांडुरागा। संप्रसहंपश्यतदीवधुनोय

वि. ३९

शः प्रसूनामवतंसयासीति श्लोके ध्यातोप्यमणानांतरापनयनप्रसूनानांतरागतिरीहृणादतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगे
सप्तपुक्तलहृणाछतालेकारसर्वस्वकारोवहृपकमगीकृतं। आत्मानेरयिनं विद्विशीरायमेवतु। बुद्धितुसापथ्यं
दमनः प्रग्रहमेववेसादिश्रुतावातोप्यमाराणां नरथियादीनां सोध्वनः पारमाप्रोतितद्विस्तोः परंपरमिति वस
माराणाध्वप्राणमतरूपप्रकृतकार्योपयोगे सप्तपिभावावादापराणानुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न। अशरीर
पकविमस्तगहीते दर्शयति चेति शरीरकसत्त्वरूपकमगीकृतं। अतस्तेषु लहृणा स्याति व्याप्तिः। एवंमिन्नेषु रत्ने किं
रौः किरणो विवेक्षेत्त्वां दैवैरपातैषु सहस्रसंख्यां। दोषापि न नमाहिमांशुरसो किलेति व्याकोशको कलहो रधूते न लि
मः इति ध्यातिमतिविकसस्मरनारीनेत्रनीलज्वलत्सु धिवसति सहायः संप्रसाधः कृतानि। ततु एविरकलापवर्जते
पोमपूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यं श्रियवः। सपहृतो उरोधुवाकुमभूतं नितं न बोधारेण वपः कृतं न किं। वपासा
ददुर्गापि प्रतीपसा नलसतवीर्यं विवेक्ष्यत। सति शपोक्तौ च वक्रधमरा कल्यात कुरीष्टमिदं द्रष्टुमानत्वात् अस्मै रामः
तले खनत्वा नमश्च कल्यामेवमा धवं ममेत्यनुमानेनातिव्याप्तिः ध्यातिमसहिमां शोर्विकाशे अप्रकृता वमरनारीने ज
रां ब्रह्मचर्यं वितरणे अतिशयोक्तौ कुमपुगस सरित्तराणेनुमानेमा धवस्य वक्रधमतो वपहृतं कार्योपयोगित्वात्। ३१

अपद्रुतौ तं यथा यथोपासते तथैव भवतीति तत्तु नापेन संप्रमाधः कृतामरानारीनेत्राधिष्ठानस्य ब्रह्मचर्यं धितारोप
योगित्वं सुहृत्तापेनैव प्रणश्यति स्थातुरांतरकेशः कौतामुत्तुचं देहादिशाम्यति ह्विरेणारुजसापदिति द्योतमे
कीर्त्तयिष्यामि वा व्याप्तिः तत्रोपमाणास्योपमानकौ बतर्गता प्रकृतकार्योपयोगित्वादिः ॥ अत्राहुः ॥ अत्र
रोप्यमाणास्य प्रकृतात्मनोपयोगित्वेपराणामः तिलहरणार्थः तच्चैवं सत्कृतस्तरूपकारिष्यति व्याप्तिः तेषां
रोप्यमाणानांतराण्यन्यनप्रसन्नसर्पादीनां स्वात्मनैव तराणि निरीरुणा बतं सन्न कमलविकासनारिकायां
पयोगित्वसंभवेन तदर्थं मन्विषुगविषु घशंशुदादिप्रकृतात्मतापत्यनपेक्षणात् न चोक्तलरुणास्य परिणा
मे संभवः ॥ अत्रोपमाणां किंचित्कार्योपयोगित्वेन निवध्यमानं स्वतत्त्वस्य तदुपयोगित्वासंभवात् प्रकृतात्म
तापत्तिप्रवेक्षते ॥ अत्रैव परिणामाणां कारात्पण्या प्रसन्नेन दगतेन वीरुतमादिहोतीति ॥ अत्रत्यज्वस्य वीरुगोपयो
णत्वं निवध्यते मय्यस्य कारिसमासेनोन्नरपरार्थं प्राधान्यात् न चोपमितसमासा अप्यणो न पूर्वपदार्थं प्राधान्यात् दशप
वत्तदुपयोगित्वं निवध्यते इत्यस्ति वाच्यं ॥ प्रसन्नेनैतिसामान्यधर्मप्रयोगात् उपमितं यावादिभिः सामान्याप्रयोगेति
तदुपयोगेनोपमितसमासानुशासनात् अज्वस्य वीरुगोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवसुतः प्रकृतस्यात्मताप

चित्र
३३

सवेहृणा सारणा मालेकार नन्वेवामिमनो वा कौपो सारिद्यापतराणारिशदलहितजन्मनाशाद्युपयोगित्वेन
राणादीनामधिपुगाद्यात्मनैवेतितेछापिराणामप्रसंगः मेव। यस्य कार्यं वाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थनिर्वर्तनमा
मर्थरूपसतत्तमनाययोगित्वस्यार्थत्वात्तराणारिपरमुख्यार्थनिर्वर्तनमामर्थस्य चतराणारिद्यवयवस्थितत्वात्त
स्मादुदाहृतेषु प्रक्रमेवतेषुवनातयासिरिति॥ तन्वेवमुक्तातियासिपरिहारेण। सोपदोसनाविषयंयविधिस्तत्कारा
योश्चापलेशः सामर्थावस्यतस्वपपदक किंमपसोक्तैनवा। पूर्ववस्यतवानसिधुमरहेयद्वाराणां व्यापसावतः अ
मकरोपिसेयतरतिप्रातः कस्यपदः इसप्रकृतप्रशंसायामतिव्याप्तिः तत्रप्रकृतवारणारसनाविषयंघादीनांप्रक
तदुष्प्रभुसुनाविषयंपाद्यात्मातपैवतत्तेवासागलरुणाकार्योपयोगित्वात्। नहिपयावारणस्य कार्यावापले
भूमरस्यतत्तेवासागोहेतुः तथातस्यसनावपयंय अमकरतावतत्रहेतुः मदः प्रकृततत्तेवापामेवहेतुरितितस्य
तसागहेतुत्वरुणापासां एवमपियतेषां तसागहेतुत्वेतिवध्यतेतद्वाराणादीनामप्रकृतानांदुष्प्रभुप्रभतितादस्याय
सैवतिर्वात्यमितिमुद्ररात्तापेनेसकोरुतपरिणामा व्याप्तिश्चतदवस्था। तत्रचंद्रवन्सुखस्याप्यप्रकृतत्वेनप्रक
तोत्समोपयोगित्वंचप्रकृतागमककार्यप्रतिनिवहितं। अत्राप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणो प्रकृतदुष्प्रभुसैवभागमकं

रामः
३३

वारणसेवासागंप्रकृपयोगित्वमिति नतत्राप्यतिव्याप्तिः एवंचारेप्यमाणामारोपविषयात्ततयास्थितं प्रकृतस्योप
योगित्वात्परिणामउदाहृतश्चिद्विधानां यलरुणांप्रकृतस्येतिपरस्यप्रकृतागमकस्येतियात्यानेनपरिकरणी
या॥ अपेववारिणामोदिविधः सामानाधिकराणवेष्यधिकराणाभ्यासामानाधिकराणेनपयातीर्त्वाभूतेश
मोलिसुतममधुनीमात्मनासौततीपक्तसौसौमित्रिमैत्रीमयमपकृतवानातरनादिकाया व्यामयास्यस्त
नीमिः शबरपुवतिभिः कौतुकोदवदहं कृच्छादन्वीपमानः रुणामचलमयोचित्रकूटप्रतस्थे॥ अत्रारोपमा
ण-आतरोविषयमतसौमित्रिमैत्रीरपतापसागुहोपकारलरुणाकार्योपयोगित्वात्परिणामः उभयोर्विम
क्तौकात्सामानाधिकराणवेष्यधिकराणेनयथा। पुत्रागजालकैर्होरानकाचीः केशरामभिः कर्णोकाः क
लिकारैश्चदितस्यविधुर्वते। अत्रारोपमार्गाहारादपोविषयमतपुन्नागजालकादिस्पतयेववनकीटोप
योगिनरतिपरिणामः विभक्तिमेवदेष्यधिकराणसंभवति। यथा। ताराणांयकशेखरायजगदधारायधाराधर
ण्याधाराकंधरायगिरिजासंगैकशं गारिणो नद्याशेखरागिरिजातिलकिनेनारायणो नाहिराणो नागैः कक
लितेनोनमृ हितोनायापसेधनतिः अत्रनरीदशोर्विषययोर्विभक्तिारोपमारायोः शेखरतिलकयोर्ना

वि. ३.
३३

स्त्रियथावादिमां वः पुष्पकेतोर्विबुधरिदपिनां यो न रक्तं विकल्पश्चिंता रत्नस्य वीष्मातपनतनुमुद्योवासवस्य धरति
द्वैतदेवस्यैसाधियमथन कलाकेलिकारस्य कुर्वन् आनन्दको विदनां ज्ञातवित्तयते श्रीन. सिंहः कृता ३. अत्र वि
षयस्य हो विषयिणा पुष्पकेतुप्रमती नात्र विप्रक्तिर्भेदः अथपारिणामस्य स्यापताया किमु सहराणो ॥ नरसिंहधारा
यके वयंतववर्गाने अपि राजानमाक्रमयशो यस्य विजंभते इति विद्याधरेणोदाहृतं ॥ अत्र राजपरे न च देविषये निर्देष्टु
तत्राण्यमाणा सनपस्याक्रमणारूपकार्योपयोगि नः प्रतीतेः परिणामो बसत इति तदुक्तं ॥ अत्र स्योप्यमाणा सनप
सनपात्सने वाक्रमणोपयोगेन च दत्तना विद्याधरेण विविषयिणाः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगोपविष
यात्मना परिणामपेक्षा यामेव परिणामोक्तः यदाहृतं परिणामं द्विविधं कथयंसातेष्यता विषयतया परि
णामतिपत्रविषयः प्रकृतकार्योपयोगेति विद्यानार्येन उदाहृतं ॥ एष शास्त्रविराजो राजपादतिषेवया कंटकि
दुममलेषु वीरसंशमयेत् कथमिति नान्नागुक्तोपाधुषणः नपदरासेवाया प्रकृताया मा रोप्यमाणा याम्बुदकि. रामः
रासेवायान्यपतिचरासेवात्मतेपैवती यशतिहेतुत्वात् तापशदस्य सोजायमाधाराणि प्रकृतेराज्यभंशजनित
तापस्यैव विवहितत्वात् तत्रिवर्तने च चंद्रकिरासेवायाः स्वतो सामर्थ्यात् तथापि प्राचीनानां मत एवैतदुदाहराणोतेति

राजपारतिषेवयेस्य प्रकृता निपत्रितत्वात् प्रकृतायां चंद्रकिरासेवायां शब्दशक्तिमलोद्योजनाया पारतिमसंते
वस्तुतस्तत्प्रकृतेष्वर्थे एतानामभिधेयव्यापारस्य भाभिः श्लेषप्रकारो यदवस्थापविषयमाणात्वात् ॥ इहापि राज
पारतिषेवयेस्य चंद्रकिरासेवायामप्यभिधेयव्यापारः अतः प्रकृता प्रकृतद्वयतदप्यप्रतीतेः श्लेषभित्तिका
भेदाध्यवसायमूलकातिशयोक्त्या द्विविधसंज्ञा विधयेवलाभात्तस्य प्रकृतकार्योपयोगिताया सती ययात्मा
बुनक्कापि च न नयापरापेहेति नेह पारिणामध्वने उदाहराणो ॥ एवं दृष्ट्वां पृथ्वीराहरतोपितु त्यां रदमुदाहराणो ॥
चिराद्विषहसेतापवित्रचितो पारिणामः नन्वसि शीतलः शोः पादात्तनखचंद्रमाः अत्र चितापातं प्रतिहारिपादा
ज्वनखचंद्रसंज्ञादर्शने न तमेवानिषेवस्वतत्रिवेवरादयेतायः शांतिमेवतीति व्यस्यते ॥ एवंप्रकवे लहुरापेन प
रिणामो निरूपितः तत्राप्येके प्रकृतमप्रकृतरूपा पत्रभवति पारिणामे त्वप्रकृतं प्रकृतरूपापन्नं भवतीति बेलरु
ण्ये स्थिते तदप्यपत्तीयवक्रवर्तिनं मथ्येवतपो बेलरुण्ये वराणोते ॥ मुखचंद्र इति रूपके मुखं महारजनरूपेण पट
वराण्यमाणां वदरूपेण स्थितिस्वरूपं भवति मुखचंद्रेण तापः शास्यताति पारिणामे तु मुखमनाकारितस्वरूप
मेव भवति चंद्रस्य मुखत्वेनैव विरहतापशान्तिहेतुत्वादिति उक्तं च ॥ विषयाकारमा रोप्यविषयस्य गने पदार्थक

वि. ३.
३४

त्वेतदात्तं जनेन समन्वयः परतु विषयो रपात्तु स्मार प्रयुतो भवेता उपयुक्तैतदाकारः परिणामस्तदा मतरति अत्रेति
 चारणीये ॥ रूपके विषयस्य स्थानेन तावन्ति ते हितस्वरूपत्वं तत्तु भूमेता शुक्तिस्वरूपमेवास्पर्शोपेता विषयस्य तितो
 धानासंभवात् ॥ शरीरके च यए वासोत शतित मुदीथ मुवा सोते सत्रो दीयमास्ति स एव विषयत्वा गी कारे रजतरीष्ट विष
 यशुक्तिस्वरूपमि बोदीथ किपा स्वरूपेति तोषी वेते साशं क्वा हावरेष्टे रतते धाप कत्वस्योक्तत्वा तना पि विषयु पस
 जेन त्वे परिणामे पितु ल्यत्वा दुपयना पुतर पद्यं प्रधानस्य परस्परकादिसमासस्या विशेषात् ॥ अतएव विषय
 विशेषितत्वं स्थाने मिस्य निरस्तं विषयिणो विशेष्यत्वात् ॥ तस्मात् स्थाना स्थाने वैलक्ष्ण्यपदवोति रत्नं व
 नमिति विषयात्मनो ययोगे नैव परिणामस्य रूपकादौ लक्ष्ण्यस्य समर्थनीयमित्यलं विस्तरेण ॥ ॥ इति चित्रमात्रं
 साधो परिणामप्रकारा ॥ ॥ अथ संसरेहः ॥ ॥ साम्प्रदायिकतायां स्याधीनवधारणा ॥ प्रकृतार्थाश्रयात्तज्ज्ञेः
 संसरेहः स एष्यते ॥ विविधश्चाप्यसंसरेहः शुद्धो निश्चयामो निश्चयान्तश्च ॥ कमेतापया ॥ आनीपद्विषयो धनानिरामः
 विपिते राजसचक्षामरोति चालोका विनिर्मलं हृदयं कलाखंडे करं द्युतः ॥ किं वाचं किमुपेवणं किमुधतं किं ३४
 हे पत्नीया युधं किं वादेव तस्मिन् निश्चितधियो मदाः पुलितजनाः ॥ अयं मार्तण्ड किं सखलुतुरोः प्रसभिरतः कृशा

नुः किं सर्वाः प्रसातिरशो नैषति पतं ॥ कृतोतः किं साहा न्महिषवहनो साविति विं स मालोका जौत्वा विदधति विवि कल्या मतिम
 दाः किं तावत्तस्मिन् जमेतदाशोस्ति सुखं मवमासते पुवसाः ॥ मशय कृतामिति निश्चि कापकश्चिद्विद्वो केव कसहवा मि
 नापते होरिति वदेति ॥ अत्रेति चारणीये ॥ साम्प्रदायिके मनादेतो वंसतीति वत फलत्वेन हेतुत्वविवरुपापे च मीउतस्व
 तो हेतुत्व विवरुपा ॥ आद्ये अप्रकृतं साम्प्रदायिकमिति फलकत्वमर्थः ॥ सात तथा सत्यानीया विषया मिकदा हरते व्यासिः नहि
 मकां उ सवाधारिसा रणा मियुक्तौ कवि संरेमः किंतु विषयुरेष्टे शो मवस्थामापन्नमिति गतः प्रतीपातिशया मिय
 कौदितो ये साम्प्रदायिकेन किमेकमेवा प्रकृतं साम्प्रदायिकं संसरेह को घुपस्थिति हेतुत्वेन विवरुहितो नैते कमने के वे सनि
 यमः ॥ आद्ये अयं मार्तण्डः किमिषा घुदा हरतो व्यासिः नहि तत्र किं लक्ष्मी हर्षशी वेपं भा वासेन काय वे सत्र लक्ष्मीत्वा
 दिविक लक्ष्मी शपित सो रप साम्प्रदायिके के मेव साम्प्रदायिकं मार्तण्डत्वा दिविक लक्ष्मी हेतु किंतु प्रतीपे न दुर्निरीहित साम्प्र
 मार्तण्डः दिविक लक्ष्मी धर्षत्व साम्प्रदायिकं कृतं त्वविक लक्ष्मी हर्षो न स कल संहर्त त्वसाम्प्रदायिकं कृतं त्वविक लक्ष्मी च हेतुः द्वितीये र
 नमयशिः ॥ कालिगवदा समरमुखे का हाट वदनुर्वेति विविक लक्ष्मी कारोते यासिः ॥ अत्र दिविक लक्ष्मी प्रवृत्तेन वलवता ता
 स्मरे प्रसक्तं पया कलिगनपातिः ॥ समा कौतो वलवता काह रभं शिनी श्रियो अमे तवेत सो हर्ति नमो जेगी कदाच

चित्र
३५

नेतिनातिमनुसमसंदिग्धनिजगल्लसीभंशपरिहारकामः शिरोनमितवान्तथावाशिरोनमयापथाकरहारनप
तिर्जयेनलभतेतस्मीमैरानसुगानेतिनोतिमनुससापुद्धकामोधनुर्नमितवान्तथावाधनुर्नमयेति। समयोवि
तासोपदेशेनतनदोज्ज्वलितदृष्टान्तप्रपितानवस्थितार्थधोसत्वात्। नचतत्रश्लोकेतदशधीनिबंधनेनास्तीतिना
तियासिरितिवाच्ये। तन्निबंधनस्यापिलहणोर्गतिविवक्षायां। जीवनप्रहणोनप्रागहोत्वापुनरस्थिताः किं
कनिषाः किमुज्येष्टावृद्धीपंचस्यदुर्जना। रस्यारिषुसंदेहविषयनिबंधनगम्यसंदेहलंकारेष्टयापिप्रसंगा
त। उत्प्रेक्षायांवाच्यगम्यमेवद्विधा। विधोराहणार्थेनेवागम्यमेवेनदेविध्यस्योक्तकर्तव्यत्वात्। अपिवा
नवधारणोक्तिमुच्यते। अतिश्रुत्यात्कत्वमितिचेत्। तथासतिवालेदुवकारणविकासमावादिष्योत्तराहृष्टिप्रा
णापोप्रकृतसाम्यमितितततादात्म्यसंभावनायापामुत्प्रेक्षापामतियापिः विरोधेनपरस्परप्रतिहेपकतेयानि
वहानेककोषवगाहित्वेतिचेत्। तथाप्येकैकेपिशांकिइसाएवद्विधा। एवमागम्यपदतावातियाः रामः
पिः संदेहविकल्पोर्वाकारादितेवतत्रापिततन्मतलोपसासेनपरस्परप्रतिहेपमिदः अस्याः सर्गविधौप्रजाप ३५
जिरमचंद्रोक्तुकातिप्रदः शृंगारैकसंख्येनुसदोमासोनुपुष्पाकरः वेदगोसजः कथमविषययावत्तकोतुह

लो। नमोतुं प्रमवेन्नोदरमिदंरूपं पुराणोमुनिः श्रुतिमसंदेहोराहणोचायापिः तत्रचंद्रोक्तुकातिप्रदः धर्मिणा मेवा
नेकत्वेप्रकारस्तुसर्ववर्गानीपवनितासुखत्वेमेकमेवेत्तनेककोटिकत्वाभावात्। नचसाम्यमितितत्वा
भावात्संभेदः। इतो गतासाकृतातनतानेगताकासद्वयगतावेतिसंदेहोतसंग्राह्येतिवाच्ये। वर्गानी
पनापिकायाः कोसाचंद्रमास्यसौरमसौकुमार्याभ्यापुष्पसाम्येचनिमित्तीकृतकिमस्याकातितिया
तमृतधद्रः स्वकातिसंपदासुखं। उतपुष्पाकरस्वकीयपुष्पसंपदेतिसंदेहविवंधानात्। शृंगारैकसं
ख्येनुसदोक्तुकातिप्रदः शृंगारविभ्रमबाहुल्यमात्रपर्यवसापित्वेनकिंचित्ताम्यनिमित्तत्वाभावेपिचंद्रवसंत
धर्मिकोशपोस्तन्निमित्तत्वानिवाहणोत्तरात्। एवंचप्रकृतार्थाश्रयेतेतदप्युक्तं। उततसंदेहोत्प्रेक्षावर्गानी
पनापिकानाश्रयत्वेनायापिरितिचेत्। ॥ अत्रचंद्रमः ॥ ॥ बुद्धिः सर्वोत्तमानामोमर्केपिनानार्थसंश्रया
। सादृश्यमूलावार्थस्यकंदेहातंरुतिस्तुसा। पद्यप्यमोमप्रतिहेपकविरुद्धनानार्थावलंबनत्वविकल्प
स्याप्यस्तितयापिदृष्टान्तसर्वोत्तमानापरस्परप्रतिहेपकत्वेनास्ति किंतुपकृतस्यापिमनिरुद्धस्यापिपदवत्स
गोपयिशापिप्रतिहेपकत्वे। नहिब्रीहिसिर्पवैदीयद्वयमिति। वकंसादेशोवाहपोयवान्यवाश्वब्रीहोसर्वोत्त

वि. ३.
३८

रूपेण गृहीतमणालसीरूपत्वात्ते कप्रकारेणोत्तरवतमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरिति सापत्तिमिति मेराहस्सकं। तत्र कीर्तिगतधातुस
मे कमुल्लेखद्वयेपि निमित्तं यद्यपि जन्तुगमनां स्वस्वप्रवाहारतो भयस्य निमित्तमेवोपलब्धतयापि निमित्तमेराहस्सनेने कति
मित्तविरहो विवक्षित इति तद्वा दृष्टातस्य संयात्यर्थे निमित्तमेराहस्स रूपक यन्मात्रं। एवमपि यदि कोसा चरिदुः केचित्तौ
रमेणां बुज्येपरे। दकंते वपे ब्रमस्ममसै का गतं दपमि सप्रह्वोराहरा विक्षेपेति व्याप्तिः शंकातदानीमने कधोल्लेखननिषेधा
एत्वेन विशेषणीयं। तत्राद्योल्लेखनद्वयपरमत्वे पमासमासमप्यातगममान निषेधमिति तातिव्याप्तिः स्त्रीभिः कामोर्थ
भिः स्वदुःकालः शत्रुभिरोहितः अत्र चोने कधोल्लेखने रत्यर्थित्वमप्यादिकं यथायोगं प्रयोजकं। हचिरभिरतिः अर्थित्वेति
स्या॥ ॥ द्विविधश्चापमुल्लेखः शुद्धलंकारोतरसंकीर्णश्च। तत्र शुद्धे पथा। गतवातेति दृष्टमिः श्रीकांत इति योवतेः पथा स्थि
तश्च वालाभिर्दृष्टः शोभाः सकौतुकः॥ अत्र पस्तथाभीतं भक्तं गतं त्वरया वापते स्म सोपमादिपुष्प इति दृष्टमिः संसाराभासा
तदभयार्थिनीमिहसः पुरं प्रविशत इष्टः पस्तथा चंचलत्वेन प्रसिद्धपालस्या अपि कामोपचारवेदाद्येन नित्यवत्त्वमः सोः रामः
पेदिष्यपुर्वोत्तपुवतिमिसोत्कटाभिर्दृष्टः वालाभिर्वालसभावात् पथा स्थितः पवेषपुक्तो दृष्ट इति सर्वत्र वस्तुसन्नाना रूपो ३८
ल्लेखोदयं शुद्धः पथा वा हर्षचरिते॥ श्रीकण्ठजनपदवर्णने॥ पस्तपोवनमिति मुनिभिः कामापतनमिति वेश्याभिः संगी

तशालेति तासकैर्यमनगरमिति शत्रुभिश्चितामतिपरिसर्गिभिर्वीरहेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः वृत्तकुलमिति विद्यार्थिभिर्गोर्ध्व
र्वनगरमिति नायकैर्विश्वकर्ममणिरिति विद्वान्निर्मलभूमिरिति वेदेरुकेर्धूर्तैर्यनमिति वंदिभिः साधुसमागम इति सधिवंज
पंजमिति शराणां गतेर्विद्वगोष्ठीति विद्वद्वैः सुकृतयाणां मरुति पथि कैरसुराणां गतिवादि कैः शाक्याश्च मरुति शपिभिरस्मर
पुरमिति कामिभिर्महोत्सवसमाज इति चारतौर्वसुधापेति चरिषैरगस्त्यतः अत्र तपोवनादिमपिष्टत्वात् तपोवनत्वाद्युल्लेखः
शुद्धः अत्रैव पतनगरत्वाद्युल्लेखः संकीर्णः तत्र पदियमनगरत्वादीनामुपरंजकतामात्रेणान्वपस्तदा एक संकरः परिता
द्रव्यानुभवो वातपातदभातिमत्संकरः अपंचोल्लेखो वार्पणुगोत्कर्षख्यापनायाचेतनकर्तृकोपि निवध्यते। पथा तत्रै
व हर्षवर्णने। निस्त्रेह इति धनेनाश्रयणी परतिरोपेर्निग्रहस्वरुचिर्नादिघेर्दुस्वपमर्प इति कलिनानीरस इति यमनेभीर
रिसपशसाहृद्यं हचिज्जट्टैरिति चित्तमुवास्त्री पर इति सस्वसायं इति पाकलत्रैः काष्ठमुनिरिति पतिभिर्धूर्तैरिति वेश्याभि
र्नप इति सूरिभिः कर्मकार इति विप्रैरसहाय इति शस्त्रजुषोर्वैः एकमप्यनेकैर्गत्सुमाणां मिति भ्रातृमदलकारादयो येषु वमचे
तनकर्तृकानि वध्यन्ते। मित्तैषु लकारणैः किरणोद्यिवेदोस्त्वावचैरुपगतेषु सदस्वसख्या॥ तेषां पितृमहामांशुरसौ कि
लेति व्याकोशको कनदत्तो दधनेतराणः इत्यादौ। मधुलुवामधुकरास्तपिताश्च कोरकाः सुगंधिकांति संपन्नमनुधावति

चित्र
३६

तेमुखमिसत्रीलेखोयंग विद्याविक्रमसौ रपेति श्रुति के विद्यारीनां स्वरूपावलोकनको तु कमावे निमित्त तपायदिन विश्रुति
किंतु विद्वता युल्लेख वरलोकनको तु कनिमित्तताया पर्यवसानतदा तत्रापु ल्लेखना तानेकधा त्वविच्छिन्न विशेषसग
मत्वा युल्लेखा तं करोणः परिवाहकमु कपना मे कस्या मेव योषिति। कुरापः कामिनी भूय मिति ति स्त्रो विकल्पनाः ३
तत्रापु ल्लेखदृष्टत इति लक्षणं नाति यासिः ॥ अथापर उल्लेख प्रकारः ॥ गहीत भेदाभावेपि विषया अपभेदतः एक
स्यानेकधौ ल्लेखमपु ल्लेखं प्रचरुते ॥ तत्र विषय भेदा नेकधौ ल्लेखः शुद्धः संकीर्णश्च। शुद्धोपथा। अरु शंकु चयोः रुश
विलग्रे विपुलं च रूपं विस्तृतं नितं वै ॥ अरुणा धरमा विरस्तु चितै क रणा शालिक यालि भागधेयं ॥ गुरवंच मिष्टय
रसि विशालो मनसि जनकस्तपसि सुमित्रलेजसि सुमंतोरदसि नुधः सरसं तु पशसि मीषो धनुषीत्यादौ श्लेष संकीर्णः ६
समयो वगाति वृषपुष्पमपीवा लापेषु चक्रवाकमपीव पतिप्रेमणि प्रादुषमया वयो धरो न तो कमलमपीव कोश संय
हेषु कुसुममपीव फलदाने धियादौ उग्रहा संकीर्णः पयोद्यते न तादिसादौ विषया श्लेष संकीर्णश्च। पुधिष्ठिरः स राम
सवचसासादौ रूपक संकीर्णः पुधिष्ठिरसमः स सवचसासाद्युपमा संकीर्ण इमाद्युनेपु ॥ अधिकतो भेदेनानेकधौ ३६
ल्लेखोपथा। वदिसौ रूपरुणा विरभत कुन्त वलिधंसि नोरलं मद्रिल लाटसा मितिलक कणीतिके कुटलं। अंसच

कपुरः स्थले मणि वरोनाभो सरोजास नोपस्थां धौ कटकः विविक्कमातेः पाघारपापा सवः अत्र रूपक संकीर्णः भावले
लाटमध्यकणी सारित तदवयवामि मुखस्थित गहीत भेद निमित्तो ल्लेख संकीर्णश्च। एकस्ये वदृष्टं ललाटमध्यकणी
तिके चरविदर्शना संभवात्। पसवद्रिमयोत्तरवेषु जलमयो लोचनपु टेपु सारतमपः श्रुसितेषु रुमामयोगेष्वा
काशमपः श्रुमता सुपंचमहाभूतमयोभूत इवा दृष्टत निहतप्रतिसा मंतान्तः पुरेषु प्रतीपः अत्र वद्रिजलदि
शृङ्गा हीतत्वापवाप्यादिभाराणां प्रतीपकार्वाणां प्रतीपस्य चोभेद कथनं हेत्वलं कार इति तत्संक ६ मतौ तरे
पक संकरः कस्तूरी तिलकं तिभाल फलके रेव्या मुखोभो र्दो लं वन्ति मालवाल मुकुलो तं संति मोलि प्रति या
कर्तुं विकचोत्पलं ति कुचपो रसेच काला गदस्था संति प्रथयंतु तास्तु वशिष्ठं श्री कार कंटास्तु ७ अत्रोपमा संकी
र्णः केचित्तु ततदधिकारणो विसात्कस्तूरी तिलकादितादात्म्य संभावना घातुपमाये विहितोपि किंवचो ल्लेखायां पर्यवस
तीत्यपमोपक्रमोत्प्रेहेपमि सादु तन्मते उग्रहा संकीर्णः एवमलंकारांतर संकरोपु नेपः ॥ इति विमुल्लेख प्रकारा ॥
अथापद्रुतिः ॥ प्रकृतमनिवेधेन पद्यमत्व प्रकृत्यनासाप्यापद्रुतिर्वा काभेदा भेदवतीदिधा। अमत्त्वप्रकल्पनमात्रं
पक विषयनिषेधमात्रं नाहं हती वरतनोरंगतापोतिभास्करः इमाहे वै उभयमपि साम्यविशेषारहितं नपंच विशिखः का

चित्र-
४०

मः किंचपंचशिलामुखदसतिशयोक्तैश्चिन्तया सामिति विशिष्टोपादाने न चैवमपिनपमंमुखमेवेहामतितत्वाद्यानोपमायाविषये
प्रप्रत्यनिषेधसमुत्पत्त्यप्रकृत्यनस्यचसत्त्वा इति यासि प्रकृत्यनपरस्यारोपपत्त्यानिति विविधविषयसाम्याद्यारोपपत्तितुक्ता
मस्येनलरुणानोक्तैवसमा लोराहरोच्चारोपपूर्वकापद्रवेः यासिप्रसंगात् । एवंसाहानिषेधकनजादिप्रयोगोपपत्त
त्वाद्युपमासेनिषेधस्यार्थोद्भूत्येववाक्यमेवेनप्रवर्ततेविषयासत्यप्रतिपादकत्वालनिमकपठयत्तादिशब्दप्रयोगेविषया
सत्यत्वपर्यवसापिरूपकं वपुर्नामभाषादेशब्दप्रयोगेचतदमेवेनतत्रवाक्यमेवेत्यप्युक्तपूर्वक आरोपः आरोपपूर्वका
पद्रवश्चेतिद्विविधः । क्रमेणोदाहरणानि । अवाप्तः प्रागल्भ्यपरिरातरुचशैलतनपेकले कोनेवापेविलसतिशशां क
स्यवपुषि ॥ अमुष्येवंप्रमेविगतदमतस्यदशशिरोरतिश्रांताशेतेरजिनिरमणीगावमुत्सि ॥ अथवा । तेदनमोम
जराशिनैमाश्चतातनवफेनभागाः नापशशीकुटितः फुरादीनापंकलकः शपितोमुत्तपः पूर्वत्रनिखपवाप
द्रुतिः अत्रसावपवेतिभेदः अंककेपिशशकिरेजलनिधेः पंकपरेमेनिरेसारंगैकतिचिच्चसंजगदिरेभूद्यपमे रामः
द्यमदेरुपेदतितेदनीलशकलशामंदरीदृश्यतेतत्तानि शिपीतमंधतमसंकुटिस्थमावन्महेदसत्रापिअप
द्रवपूर्वक आरोपः अपद्रवस्तपपहोपमासादर्थसिद्धः विकसमरनारीनेत्रनीलाज्वलंतत्रारोपपूर्वकोपद्रवः

शब्दः संधानमभिधुमलशिलासहस्रसंबद्धनवराकिताः सुखतीदुमध्ये छायामगः शशकइसपिपामराणो लोकेगानानु
गतिकः प्रथितः प्रवादः अत्राप्यारोपपूर्वकोपद्रवः अपद्रवस्तपामावचनोपमासादर्थसिद्धः एतानिवाक्यमेवेउदाह
रणानि । एकवाक्यतायांतु । वतसखिकिपदेतसण्वेरेस्मरस्यपिपरिरुहकशेस्मिन्कामिलोकेतयादि । उपवनसह
कारोभूतसिद्धं गच्छलेनप्रतिविशितमनेनोदंकितकालकूटं ॥ अमुषिनेलावापामतसारसिननमगादशः स्मरः श्व
बुधः पथुजचनभारेनिप्रतितः परंगागागाप्रशमपिपुनानाहिकुहरेशिखाधूमस्येवपरिरामतिरोमावलिखपुः पूर्वत्र
तसमंगातिमहकारापपितुसकलकूटः शरदसससत्वाभिधापिद्यलशब्दशास्त्रतापते । उत्तरत्रनेपरोमावलि किं
तुधमशिखिसससत्वपर्यवसापिवपुः शब्दलात्प्रतापते ॥ केचित्तु ॥ सादृश्यवक्तव्येऽपद्रववदपद्रवापसादृश्यमपद्रु
तलंकारवदंति ॥ पथाहुः सादृश्यवक्तव्येचापद्रवोसावपद्रुतिः अपद्रवापसादृश्यत्रास्तेषाप्यपद्रुतिरिति । उ
दाहरतिच ॥ आरुष्यादावसंहरमलकचपेवकमामस्यवकेकटेलपः सकंठः प्रसरतिकचयोर्दंतगोयागसगः
वह्नामक्तिर्नितं वेपततिचारापोर्यः सताहकप्रियेमेवालेन जानिरत्नानदिनहिसालेचोतकः कित्रपाकृतः अत्रवि
वहितं प्रियमपद्रवसचेलकत्वमोपः तदर्थचप्राकप्रियेचोलसदृशधर्मोपमासः अत्रैवमपद्रुतिकथनेवाजोका

चित्र
४९

लेकारं यथा गलेगी कुर्वता मुभ टादीनां मतमनुसमायेत मिन वस्तु निगहने या जोक्तिरिति या जोक्त्यलंकारं यथा गिदं
 तितेषां मिदं पिया जोक्तिरेव नाप भुतिरिति ह चकारः इतीत्यपद्रुते साधर्म्यमूलत्वनियमप्रकारस्य किंचिदपद्रुतक
 स्पचित्दर्शनमात्रमपद्रुतिरिति लक्ष्ये चोद्यजहार अपद्रुतिरपद्रुतस्य किंचिदमायं सचनेन पंचेष्टुः सारस्तस्य स
 हसं पत्रिणा मिति चंदनं चंद्रिका मंदो गंध वा हंश्चरुणा सेपमग्निसंपादितः शीता किल पराश्रयति अमृतस्यैव हि
 रणाश्चंद्रमा भवतो मृतः अमृत एवायमकांक्षा विषयिण्यदि हो धितिः साधर्म्यमूलत्वापद्रुतिरूपमायद्रुतिरिति तेन
 अवहता त्वहा लेख्ये कौतुहलतरलतन्वा विरचिते विधाये कावचरचयति सु परां मु तमपि अथ त्विषसा
 शित्वरितमपम सेत परा करे पोष्य चापम करमु परिष्ठा हलित्विति साहाय्यपद्रुति धनिरहा हर्तव्यः अत्र हि
 चक्र सुपरां लेखने न नायसाधारणाः पुरुषः किंतु पुंशो कं रुदतिकपा विधेजिते अमृता तु तस्याप्येतो र शेषं
 न संभवता सा शयेन नायं पुंशो का हो पि किंतु मम य इति तदुभयमपम स्य पुष्पमाय कम करध्व जले खने न यजित
 ॥ ॥ इति चित्रमिमांसाया मयद्रुतिमकराणां ॥ अथोत्प्रेक्षा लंकारः ॥ यत्रा न्यवर्मे संबंधादस्य लेखनोपतर्कितं प्र- रामः
 कृत हिमवेत्या ता सा मुत्प्रेक्षा प्रचरुते ॥ यथा बाले दुवक्राण विकासभावाद्बभूः पलाश्या मति लोहितानि स ४९

द्योवसंतेन समागतानां नखरुलानी वदनस्थलीनां ॥ अत्र प्रकृतानि पलाशमु कर्त्तुं नि-अप्रकृतनवरुतधर्मवक्रत्वलौ
 हिमसंबंधान्तरवक्रतत्वेनोपतर्कितानि तर्कः संभावनामात्रान्तरवधात्ता तदोपधर्मो हततादात्म्यसंभावनामात्रे
 तु नया सिद्धधर्मतादल्लिगवधधारणा हेतुः नवात्रेव शब्दस्यमाश्रयपरत्वमित्यपमांशका कार्या उपमायाय
 त्रकचिच्छित्तैरपिनवरुतैः सहवक्तुं शक्यतया वसंत नायक समागत वनस्थनी संबंधित्वविशेषात्कल्पनान
 नापेक्षत्वात् पलाशमु कुलानी नवरुततादात्म्यसंभावनायामेव तथा विशेषणसोपयुक्तत्वात् एवममत्रापि य
 पत्रपत्राप्रकृततादात्म्यसंभवनोपयुक्तविशेषात्कल्पनात्तत्र सर्वत्रापुत्प्रेक्षावर्गोत्प्रेक्षा ॥ उवाह्यातनुलताभंगा
 लीरोमलवसंरीपश्चाद्मुक्ता वैमस्याद्विदितामिव वैरिणा का उपमात्रकचिच्छित्त्यापि वैरिणा कया वक्तुं शक्येति त
 त्रानुपयुक्तवैमस्यात्पुमरोमा गप्रतिविंदतत्वरूपविशेषात्कल्पनात्तादात्म्यसंभावनाया यत्र तु संभावनोपयुक्त
 विशेषात्कल्पनारहितमुपमानं निवधते तत्र परमिव शब्दः सादृश्यपरस्फुटमालकारः अमुमेव विभागमपि
 प्रसवकवर्तिनोक्तं ॥ परायमुपमानं शो लोकतः सिद्धिमयेतीत्यादि इदिनापीव शब्दस्योत्प्रेक्षा वंजकत्वमुक्तं
 ॥ ममेशंके भ्रवं प्रायेन्नमिसेवमादिमि उत्प्रेक्षा यस्मिन्नेव शब्दोपि तादाश्रयति आत्रादिशब्देन तर्कपामि संभावया

चित्र
४२

मिजानेमुत्प्रेहेसाधेवमासेनांमयहः अत्रवकस्त्ररिकाभ्यामीमंरातगंधगुणामखिलमासपापरिपुनरहंविधिः स्याखलजि
दायांनिवेशयिष्यामिपद्यनुगोभवेदाभिर्यधशीतंभवेजले। ममेष्टव्रवतोएरमसरास्यादयससवाकः। सादिधितियासि
वारणापधर्मसंबंधारिक्तं। तेषुहियधर्मोक्तौचकल्पनमितिशयोक्तं। कारविषयेषुसंभावनेषुदीर्घेसादिस्मृतो
ससिद्धयेतिसंभावनालंकारेषुवानिर्दिष्टमेवतथातथोपतर्कता। तथापिसर्वान्तिशापिसौदृशकेससवतोमुखापे
नसाप्रगशावाहीणयत्रीतरलीकृतेसादिधितियासिः सादितितद्वारणापधर्मसंबंधारिक्तं। तत्रगायत्रीरूपतरली
भावकारकत्वादिनास्वधर्मनैवतर्काभितिनानातिव्याप्तिः विरक्तसध्यापत्तपुरसाधयारजः पार्थिवमुज्जिहीते॥ शंके
हन्मत्कथितप्रवृत्तिः प्रकृतोमांभरतः ससैन्यः इसत्रातियासिवारणापधर्मत्वेनेतिविशेषणं। तत्रमेवमप्रकृतं
मत्रापिदृष्टसापेक्षोभरोदुमतस्यसंबंधेननिमित्तेनभरतः प्रकृतत्वेनसुसदृशोदोयतर्कितः नत्वमत्वेनेतिनाति
व्याप्तिः नरसिंहमहोपालविहस्त्वाभकारधृजं। मार्गणासदसंजाताः कथंमुमसोमथाइसत्रातियासिवारणापधर्मोपत
र्कितमित्युक्तं तत्रानुमानालंकारविषयेषुमनोमार्गत्वेनमन्मयत्वव्याप्तिलिङ्गेनाहिमन्मयत्वमबध्ते। नसंभावना
मात्रपदेदुल्लिख्यवाजनेनमुपितादृष्टिर्मागतामिदमस्तानाहृतिमेवविदुमलताशामेवहेमप्रभा। काकंशंकलयाच

रामः
४२

कोकिलवधकंदोषवप्रकृतंसीतायाः पुरतश्चहंतशिरिक्तांवहोः सागहोदेवमत्रातियासिवारणापधर्ममित्युक्तं। तत्र
निरतिशयसौदृश्यंसीतावदनादिसंनिधानेनतद्वस्त्रावपमानंभरेषीपनिकर्षापादेकेनप्रशस्तोपमानेनद्विद्वि
प्रकृतेषुतनलेपाहितिकर्षेवसंभावनाक्रियतइतिनातिव्याप्तिः नन्वेवमप्यसद्विक्रमचोचतानिनिविल
त्रैलोक्यहेलातपप्रदीभूतसुगुणगुणामभवतोभूमेः सुताश्रयती। यत्सौदृषकवापितेनमनसास्त्रिधामपिस्था
सतिस्त्रीणांप्रेमयदुतरोत्तरगुणग्रासस्यहाचंचलो। इत्यत्रचाचत्यसहचरितत्वेनामत्ररश्मस्त्रीत्वस्यसंबंधे
नवस्तुतः पत्येकस्थिरचित्तादेवीसीताचंचलत्वेनोपतर्किता। नचतत्रोत्प्रेहालंकारः रावणकृततदीशित
सवदनानुकूलविचारमात्रस्यनिवदत्वेनविद्यतिविशेषाभावात्। नचामधर्मसंबंधादित्यत्रामधर्मउपमा
यामिवसहृदयसहृदयाहारीविवहितः नतुसाधारणाधर्ममात्रतथाचनोक्तव्याप्तिः स्त्रीत्वादेश्चोचत्यादिसंभा
वनामात्रप्रयोजकत्वेपिसहृदयाहृदिमाधारणाधर्मभावोपमात्वंकारप्रयोजकत्वाभावादितिवाच्यं। तथापि
स्तनाभिरामस्तवंकोननेसीतेतिबल्लरी। संभावयनरुपतिधावतिस्मदिदृष्टेतित्रातियासिवारणापधर्मोपत
र्कितत्वेनकैविशेषणं। इहत्वनाहर्षासंभावनेतिवाच्यं। तथासतिशंकेहन्मत्कथितप्रवृत्तिरितिसेभावनायाश्चप्यनाह

चित्र
४३

यत्वेन तद्वाह्यस्य स्यात्त्वेने सस्य वैषम्यप्रसंगादिति चेत् ॥ मेवं ॥ अमत्वेने सस्य सत्त्वेना वातपरतया तसेवाहायत्वं वि
शेषाण्यपर्वव्यापित्वा ता ननु तथापि ते तल्लहृणां मया सैः तथा हि पत्रत्वमात्रधर्मोऽसमात्रधर्मोऽपि किंचिदुत्प्रे
तेन त्रामधर्मसंबंधारितिलहृणां शाभावाद्यासिः पथा ॥ अंगुलीभिरिव केशसंबंधं संनिगत्सति मिमं प्रीति
मिः कुप्रलीकृतसरोजलोचनं वंदति स्म राजनीमुखशशा ॥ भयस्तारणि परमपुत्रमस्विनी पुत्रौ त्वापुचप्रविरलानितता
प्रतीमः संधानतेन भशमं वरमपि कायामावर्तितैरु भिरेषु क्तो यमिदुः सत्रो घोराहरो अंगुलीमदशो मिमं प्रीतिमि
केशसंचपसदशसतिमिरस्य ग्रहणात्त्वमात्रधर्मो देवशशिनश्चुवनमुत्प्रेहितः ॥ द्वितीये तारा विरलत्वा विरलत्वा
पेणासमात्रधर्मणा वंद्यसमर्थनलमध्यगां वरमपि कावर्तितता रानिकर्पनमिंतत्वमुत्प्रेहितः किंच हेतुफलधर्म
स्वरूपोत्प्रेहात्त्वमत्वेने तिलहृणां शाभावात् अयासियथा ॥ सेषास्तृतीया पत्रविचिन्वतात्वाध्वष्टमयान् पुरमेकमुखा
अदृष्टतत्त्वचरणा रविद्विष्टेषु स्वादिव वक्ष्यो नमिति हेतुस्वहोराहरो न पुरातेन दुः खिसाधारो न मोनित्वेन रामः
निमित्तेन न पुरेतेन दुः खमेव तदधर्मतयोत्प्रेहातेन तु दुः खितादात्म्यदुः खशब्दोपरि मनुवाद्यश्रवणात् ॥ एवं चोल ४३
सपुत्रीति पलापितस्य मालत्वचंकटकिनो वनोता ॥ अथापि किंचानुमविष्मता तिष्ठापाटपनदृष्टमिवाहृणा

तिफलोत्प्रेहाहरोदुमातेन ललाटाहृरदर्शनप्रवृत्तपुरसाधारो नललाटपाटनेन निमित्तेन दुमाणांतफलं ललाटा
हृरदर्शनमुद्देशमिति धर्मतयोत्प्रेहातेन तु ललाटाहृरदर्शनप्रवृत्तधर्मितादात्म्यदृष्टमिस्यै धर्मिपर्वतत्वभावात्
तथापि नही वतंगायै समुद्रः फेनचंदनं तदायकोरदुर्लिपती वरिगां गाना इति धर्मस्वरूपोत्प्रेहाहरो म
मुदस्य चंदनवर्षाशिला प्रातस्थानीये तटे हस्तस्थानीये स्वरंगायै फेनचंदनपेषुकत्वेन शशांकस्य कोरदो ग
नाधवली करणेन च प्रतीयमानेन निमित्तेन तैत्कर्तृकपुष्पा लेयनमात्रमुत्प्रेहाते ॥ ननु तयोः पेषुणालेपनक
र्तृतादात्म्यपि तां लिपती साख्यातयोः कर्तृवाचकत्वे पिभावप्रधानमाख्यातमिति न्यायेन कर्तुः प्रधानभूतकि
योपमर्जनस्यान्यत्रान्वयासंभवात् ॥ अतश्च लिपती वतमोगानि वर्षता वां जननेन मेरुस्यैरामुदाहृतवतारं दिनोराहृणा
योस्व वाश्च वराणां ह्ये पनवर्षाकर्तृभांतसो नमसोऽपमामा शक्यकृत्तौ पद्युपमानं स्यात्तस्य भूतोसो क्रियापरो मकि
यासाधनव्यग्रो नालमन्यपेहितुमिति हृषिते ॥ वृत्तातु पक्षे च नवातिरीर्षजं धनुमेष्टवतस्तरीये ॥ शेषां निमोरा
विधौ विधातु लोदरापुत्रा घृवा सपलः ॥ सत्रनि रतिश पला वरापशानि जं द्वासु शनुमि ते न निः शेषला वरापका
शयपेन निमित्तेन विधातुः शेषां निमोरा पपुक्तला वरापोत्यादने पत्रमात्रमुत्प्रेहाते ॥ ननु तथा भूतधलवतादा

[illegible]

मिमत्तपात्रपरत्वात् न चैवमिदं दुर्लभं इव सा एव ति व्याप्तिः तत्र सीतावरनसंनिधानेव कृतो मधुर्मत्वे सस्य प्रीडगतां जनलिस
 त्वसंभावना पापमधुर्मत्वस्याप्रयोजकत्वाद्दर्मस्य सदृशत्वादिनो विवक्षितत्वात् वा अमत्वेनेत्यस्यानेन प्रकारेण सार्थ
 इति न हेतुफलधर्मस्वरूपे हेतुत्वात् व्याप्तिः यत्र धर्मिणि धर्मतन्त्रादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते तत्र धर्मतन्त्रमस्यः प्रकारः यत्र तु कश्चिद्
 र्म एव क्वचित्प्रतिहेतुतया फलतया स्वरूपतया बोधोत्प्रेक्ष्यते तत्र स एव धर्मोऽस्यः प्रकार इति सर्वत्राप्यनुगतेः यद्वा हेतुफलधर्मस्व
 रूपोत्प्रेक्ष्योदाहरणोद्यपि तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यताया हि सैवास्थलीयत्र विचित्रतात्वात् बोधोत्प्रेक्ष्यते इति प्रस्तावितस्ये सादि हे
 तुफलतोत्प्रेक्ष्योदाहरणयोस्माद्विशेषदुःखललाटादाहारदर्शनादि धर्मो हेतुतया फलतया बोधोत्प्रेक्ष्यते किंतु न पुनरुमा
 दि धर्मिकं पल्लिस्थलत्वकटकसंश्लेषादिति मित्तकमौ न व्यापाटनादिकंतदेव दुःखहेतुकमौ न ललाटादाहारदर्शना
 द्यव्यापाटनादितादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते अवशं च द्विविधस्यापि मौनादेस्तादात्म्येनाध्यवसाय-आस्थेयः अमया निश्च
 लत्वादित्येव हेतुके स्वाभाविकमौ नादौ दुःखादेर्हेतुत्वादित्येव तादात्म्यसंज्ञा संसृता अंगीकृतं च सैवास्थलीयादौ दुःखादि
 धर्मो एव मौनादिहेतुतयानुपारिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इति वदता र्थलंकारसर्वस्वकृतादिविधस्य मौनादेरमेवाध्यवसा
 यः हेतुत्वे तादात्म्यप्रकृतसंबन्धिनो धर्मस्य हेतुरत्येव ते स धर्मोऽध्यवसायवशात्पि न तत्रोत्प्रेक्ष्यते इति निमित्तत्वेनाश्रयत

वि ३
४५

इत्यादितद्वचनाद्यवशकंच अमत्राथापिकचित्कचिद्वेत्तत्वे होराहो निमित्तत्वांशेतादात्म्याध्यवसायपञ्चपणा। पञ्चा
उन्मेषं योममनसहते जातिवैरीनशापामिहोरिदीवरदलरशातस्यमौहर्षः नीतः शांतिं प्रसभनपावत्ककोसेतिह
पात्रग्राममे ललिततनुतेपादयोः पप्रलस्मीः अत्रहेतुतयाहर्षोत्प्रेहाप्रतितकलत्वाभिमतं पादयोः पप्रलस्मी
लगनेनिमित्तं वाच्यं तच्च सर्वथैवासिद्धं। अतस्तत्रापादयोः स्वाभादिकशोभासंबन्धः स एव पप्रलस्मीत्यत्र त्वेना
ध्यवसितो निमित्तमिति समर्थनाय मू। एवं निमित्तांशेतादात्म्याध्यवसायानावश्यादेतवैरीत्येकाचिन्त्यातिरसु। न च त
त्र निमित्तांतरमन्वेष्ट्यादितवाच्यं निश्चलत्वे हेतुकमौनस्यदुःखहेतुकमौनत्वे नोत्प्रेहापावराणां विहद्विशेषकालमव
त्वे निमित्तं कटकसंश्लेषहेतुकयापारनस्यललाटलिपिरशेनार्थव्यापाटनत्वे नोत्प्रेहापां महाराजोप्येवं कष्टमनुभव
ति इतः परमिह कियदनुभाष्यमनेनेति जिज्ञासोत्थाय कं पलायन कालमवत्वमिहाहः स्पष्टत्वात्। अयमेव पप्रलोहो
नोभिमतः पप्रहा अमथैव स्थिताद्विध्वेतनस्येतरस्य वा अमथोत्पद्यते पुत्रतामुत्प्रेहाप्रचरुते। मध्यदिनाकं सं. रामः
तसः सासासीगाहते गजः मनेमातैरुगत्वा रिपुप्राप्नुवतु मुत्तुकः स्वातुपातुं विसामुत्तुकरिणोजलगहनं तद्वै ४५
रनिष्क्रपापेति कविनोत्प्रेहावर्णित इति। अत्र संतापनिवृत्त्यर्थत्वेनामथैव स्थिता करिणाश्चेतनसजलावगाह

नरूपावतिरस्यथातदैरनिष्क्रपार्थजलाघुगादित्वेनोत्प्रेहासः इति स्वकृतलहरानुसारेणोवयोजिते। काव्यप्रकाशिकाकारस्याप्य
यमेव पप्रलोभिमतः तेनाहं स्थावनमथोत्प्रेहाप्रकृतस्यमेतपदिकपमानोपमेयस्य तादात्म्यसंभावनमुत्प्रेहालहरामभिधा
योन्मेषं योममनसहते इति तत्रोदाहरणं कृतं। ततश्च स्वकृतलहरानुगोद्येन स्वाभादिकीपादशोभेवत्वे वैरिजपप्रभवत्वे ल
प्रपप्रलस्मीत्वेनोत्प्रेहातस्यभिमतमिति स्पष्टमेव। तथापि नष्टोवतं राशेरित्यादिधर्मस्वरूपोत्प्रेहाहोराहोषपिप्रेराणादि
रेवप्रेषणादिरपत्वेनोत्प्रेहाते। न च प्रेराणादेर्विषयस्यानुपादाने दोषः अतिशयोक्तादिवतदपपत्तेः उत्प्रेहासो अथवसा
यार्थतया तत्रविषयनिगाराणोचितत्वाच्च। न च प्रेराणादेर्विषयत्वेनातिमित्तत्वाभावेन निमित्तांतरमन्वेष्ट्यादितवा
च्यप्रेराणाप्यप्रेषणाप्यतयोत्प्रेहापाप्रातगात्तद्वेन च दनपुंतीभवनेतिमित्तं करव्यापनस्यदिगीरानालेपनत्वेनोत्प्रेहा
यं तद्वलीकराणि निमित्तमिति निमित्तांतरस्य जागरकत्वात्। सिंघतीवतमोगा निवर्षती। जोजनं तमइत्यादौ व्यापना
दितेपनादिरूपतया संभावितमिति वदता काव्यप्रकाशिकाकारेणापि धर्मस्वरूपोत्प्रेहाहोराहोषुतादात्म्यो
त्प्रेहापरुहवाश्रितः एवं च वती चरजनामवंशशोभायावपि रजनावहनत्वेनाध्यवसितयराभाष्यमुखतस्य
शशिनश्चसंक्षुब्धवन्त्वेनोत्प्रेहाते। इतानुर्वचसत्रायलपर्वकेशभागाभमशो यत्पर्वकनादात्म्योत्प्रेहाघस्य

चित्र
४६

अमधर्मैतुगमितयेवनविवहितः किंतु उपमायां साधारणधर्मैव विव प्रतिविंभा वारिमिः सर्वेषां प्रकारैर्विवहितः तथा
चपुष्पाः आवर्जिता किंचिदिवस्तनाभ्यां वासोवसानातराणां कर्णाणां सुजातपुष्पसदृशं कावचं वा संचारिणीयं स्त्रीवर्गं
लते वेत्तु विव प्रतिविंभा वदकृता मेराध्ववसायेनातारुण्यं कुंजरा रूपा विलासकमला कुलो मूर्त्तौ मिदमनोज
स्पृष्टे लोका विजयपश्चिमिस्तु त्रसमास मेराध्वयरा कृता मेराध्ववसायेन च धर्मस्य प्रकृता प्रकृतसाधारण्य
दस्य धर्मसंबंधः तथा कुलीभिर्वैद्यत्रान्वयप्रेरकृता मेराध्ववसायेन धर्मस्य प्रकृता प्रकृतसाधारण्यदस्य ध
र्मसंबंधः सप्तपादरतिनतत्रायासिः नापि भूपलराणीत्यत्रायासितत्रोपात्रधर्माहिसधर्मतिरसंबंधस्य निमि
तत्वात् तत्र हि चंद्रपविषयगतसंध्या नलमध्यागावामि कावर्तिततारानि कर निमित्तत्वे त्वोत्प्रेकाया तारागते
नततत्रात्रिषु विरलेत्वा विरलत्वरूपेणागतधर्मैरानिमित्तैर्न धर्मस्य चंद्रगतस्य तद्विरलत्वा विरलत्वविधापि
वदितुं शक्यं शालित्वस्याहेतुः अथ वात्रापरो विशेषः अमधर्मसंबंधादिसत्रास्य परार्थो धर्मस्तु हेतुः साविषये व
धर्मो हेतुः सावितु विषयिणा धर्मस्य अपवाद एव स्थिते यत्रानुपातो निमित्तभूतो धर्मस्तत्र सर्वत्रापि धर्मो
यदर्थस्य विषयस्य संबधितया संभावना पराधीनमिति तत्राभूतो न्येयः तत्र वर्धनी वोजननमस्य च नमो गतले

गमः
४६

न वर्षरात्रि योत्प्रेकापहेतुमसोभपर्यंतगा रनीतिमया प्रत्यमं जनवर्षं कस्य साधारण्यं निमित्तं तमसो व्यापनेनमः कर्तृकां जन
वर्षरात्रि योत्प्रेकापहेतुमसकलवस्तु साद्रमलिनोकरणादि एव देवैस्मागस्ये सारो संकोभकारित्वादिगमंतिमि
तमदनीपां यत्र तु निमित्ततया धर्मसोपादाने सत्पित संबंधो विषयस्यास्य परार्थस्य वोजनानप्रतीयते तत्र क्वचि
निमित्तभूतधर्मो ह्यस्य कस्य विरुद्धस्य तत्राप्यसंपादनेन तत्संबंधः समर्थनीयः क्वचिद्विषयस्य वानपराध्यस्य वा
तद्वामो अथ तादृशसंपादनेन क्वचिन्मिलितेनोभयेन वचिद्व्या त्रधर्मं कृतधर्मोतरावेहेरातत्र धर्मोतरस्य नि
निमित्ततादृशसंपादनमुपमायाधर्मस्य साधारण्यसंपादनादिविव प्रतिविंभा वारिमिः प्रकारैः ते प्रदर्शिता एव वि
षयस्यास्य परार्थस्य वा धर्मो अथ तादृशसंपादने श्रेयादिभाषा तत्र विषयस्य श्रेयाधर्मो अथ तादृशसंपादनं यथा अ
स्यो मुनीनामपि मोहमहे भगुर्महान् यत्कुवशैलशीली नानारहादिमुखि श्रितो र्यासो महाभारतसर्गयोगः अ
त्र भगवदिमुनिरूपविषयगतस्य पती गोचरमोहोत्प्रेकाया परदेवत्कुचपारशीलनादिति मितैर्न तद्विषयगतं किंतु
तद्वारितं तस्य भगवोद्देशदृष्टौ श्रेया विषयगतता निर्वोदः अपद्रुसायथा किं शुक्रवपदेशेन तस्मात्सर्व
तः रक्षादधमराणां नोपश्यती व विभावसुः अत्रावानलराविषयगतदध्याधवनमदेशदर्शनक्रियात्वेरु

मातरसमारोहानिमित्ततदपिनविषयगतं किंतु किं श्रुकपुष्पगतं तत्रापियथापि मुख्यं समारोहान्तास्ति तथापि दत्तदीयंत हस
माश्रयतामेव तदा रोहान्तेनाध्यवसिता ततश्च तत्रापि द्रुता विषयस्य किं श्रुकपुष्पतादप्यसंपादनेन धर्मसंबंधनिर्वाहः अ
मयदार्थस्य श्रेष्ठेणाधर्माश्रयतादप्यसंपादनेपथा अस्याहोत्तरशालिण्यामुरवसापां दुष्पभाससंराजेति मनेधपद्वेमो
क्तमिच्छति अत्रमुखसंबन्धत्वोत्प्रेक्षायां भुवंभोक्तुमभिलाषो निमित्तं तद्विषयगतमपि नामपदार्थभूतचेदगतं अत
स्तत्रराजशब्दश्रेष्ठेणाचंद्रस्य धर्माश्रयतादप्यसंपादनेन धर्मस्य तदीयतानिर्वाहः धर्मांतरस्य निजधर्मतादप्यसंपाद
नद्विषयस्य तद्धर्माश्रयतादप्यसंपादनेचेकमप्यमेलनं पथा आकृष्टिवेगाद्विगतमुक्तगोदभोगतिमोकेपदपात्वेष्ट
नयां बुद्धिः मयमया अयशमार्थमिवाश्रयस्य मदाकिनी विरमचेष्टतया दमले अत्रमदाकिनीरूपविषयगतप
योधिमेव यथा अयशमफलोत्प्रेक्षायां युज्यते चरतामूलदेष्टुं नततादात्म्यसंपादनपर्यन्तया विष्टनस्य श्रे
ष्ठेणाविषयस्य ततादप्यसंपादनः सपद्रुताचेतिमित्तेनोपयेन विषयस्यास्य धर्मसंबंधनिर्वाहः उपातधर्मेणाधर्मा
तराहोपकृष्टार्थतएवातस्मादस्य धर्मसंबन्धादिसेतदपिसर्वोत्प्रेक्षानुगतमितिनकाप्यव्याप्तमितिसंबन्धसंज्ञसं ॥ अत्रलेका
रसर्वस्वकृतेत्यमस्याविभागाः प्रदर्शितः वाच्याप्रतीपमानाचेति तावदुत्प्रेक्षाद्विविधा इवादिप्रयोगे वाच्यात एप्रयोगे ४७

तीपमानातत्रवाच्यातातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतनामध्ववसेपत्वेनचतुर्विधातिषांचप्रत्येकंसावाभावाभिमान
रूपतयाद्वैविध्येनाष्टविधातेपुनरितिमित्रस्यगुणक्रियारूपत्वेनषोडशभेदातिमित्रस्यपुनरुपादानुपादानाभ्यांद्वात्रिंशत्
कारणैषुपुनःप्रत्येकंस्वरूपहेतुफलौत्वेकारूपत्वेनषण्वनवतिभेदाः। ह्येकल्येनद्वात्रिंशद्भेदाहेतुप्रत्येकत्रय
स्यस्वरूपौत्वेकारामेवेतिहेतुफलौत्वेकारुक्तौपिपातनीयाः। ततःषोडशभेदान्यूनाज्ञात्याहीनामपिहेतुफलो
त्वेरूपौमिसितस्योपादानेनसंभवति। ततश्चतुर्विंशतिभेदान्यूनाः। तथावस्वरूपौत्वेकारवैकल्येनद्वात्रिंशद्भेदाहेतु
तुफलौत्वेहेतुप्रत्येकंद्वादशभेदेइतिषट्वाशड्भेदावाच्यौत्वेकारप्रतीपमानौत्वेकारषोडशभेदाहेतुफलौत्वेहेतुपूर्वव
त्तद्वादशविधे। इतिचत्वारिंशद्भेदागम्यौत्वेकार॥ एवमेवमिसित्वापरातवतिभेदौत्वेहेतिविद्यानाम्येनपुनर्द्वयस्य
हेतुफलौत्वेकारामप्यणीकृतानुपातनिमित्तैषुगम्यस्यनिमित्तस्यगुणक्रियारूपत्वेनभेदागणतंत्रज्ञातपु
त्रताप्रकाराकल्पन्ततवारतावहमिति तदनादस्येत्यादिभाषाणोर्दशितवाच्यायांस्वरूपौत्वेकारचतुर्विंशतिभेदा
। अत्रुपातनिमित्तायागुणक्रियारूपभेदागणानाभावेनभेदाष्टकद्रासात्हेतुफलौत्वेहेतुप्रत्येकंषोडशविधे। इ
द्यौत्वेकारोचराणांभावाभावाभिमानेनगुणक्रियानिमित्तत्वेनचतुर्तांभेदानामाधिक्यात्। एवंषट्वाशद्भेदावाच्यौ

चित्र-
४८

त्रेहा प्रतीयमानायां पुनः स्वरूपे त्रेहा पित्रोऽशप्रकारा। तत्र निमित्तानुपादानसंभवेन तन्निबन्धनमेव एकद्वयमात्रं। त
 त्रैव च त्वारिंशद्वेहा प्रतीयमानो त्रेहा। एवं मिलित्वा चतुस्तरं शतमेव त्रेहा इति॥ ॥ अथोहाद्वारानि दिव्या त्रे
 राप्रदर्श्यते॥ उपात्तगुणानि निमित्तजातिभावस्वरूपो त्रेहा यथा। सवः प्रापादिदुर्नवदिसलताकोटिकुटिलः स्मारे
 योमर्द्धिज्वलनकपिशोभातिनिहितः स्वकंसहाकिसाः प्रतिदिवससितिकेन पयसा कपालेनोन्मुक्तः सुटिकध
 वलेनोकरव। अत्रोकरशब्दस्य जातिशब्दत्वात् जातिरस्येते उपात्तः कोटिस्फुटो निमित्तः। एवमुपात्त
 क्रियानिमित्तापि जातिभावस्वरूपो त्रेहा इति॥ उपात्तक्रियानिमित्तगुणस्वरूपो त्रेहा यथा॥ निवेशि
 तया वकरागरीयेलग्रतरीयाधरसोमिसिनेयकं। राजतत्रैव निवस्तुमुस्तु कसधनिनिर्धयसुधासधमि
 ति॥ अत्रोक्तं कागुणोत्प्रेत्यते। उपात्तगुणानि निमित्तः। एवमुपात्तगुणानि निमित्तापि गुणभावस्वरूपो त्रेहा
 इति॥ उपात्तगुणानि निमित्तक्रियाभावस्वरूपो त्रेहा यथा अथसाध्यसाधकितारणितं हरिदेति मिथुनेयतात
 यथगुणपातविरहातिदलद्वयसुतासगत्रलिसमिदा अत्ररधिरानुलेपनक्रियोत्प्रेत्यते। उपात्त-आरुणगुणो ४८
 निमित्तमएवमुपात्तक्रियानिमित्तापि क्रियाभावस्वरूपो त्रेहा इति॥ उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्यभावस्वरूपो

त्रेहा यथा। एकैकमुहत्तगुणोत्प्रेत्यते। अथसाध्यसाधकितारणितं हरिदेति मिथुनेयतात
 जातरदियुतोसा॥ अत्रप्राद्याएकतपादयत्वात्तद्वयमुत्प्रेत्यते। उपात्ताउपात्तपरिसुजनक्रियानिमित्तः। एवमुपात्तगुणानि नि
 तद्रव्यभावस्वरूपो त्रेहा इति॥ एवंभावामिमानेषु जात्यादिषु उपात्तनिमित्ता-अथोमेहाः अनुपात्तनिमित्तजातिभाव
 स्वरूपो त्रेहा यथा। वर्षातपानावरणादिरापकोटोच्चमालयसमुत्थितेषु॥ बालेषु ताराकवकेष्वेकं विकसरीभूतमवै
 मिचंद्र॥ अत्र कवकजातिरूपे सते। अनुपात्तं धावत्यवर्तुलत्वादिनिमित्तं। अनुपात्तनिमित्तगुणस्वरूपो त्रेहा य
 था। अयमाभातिराजेदोविजितारिवलशात्रवः अनुजीविषुसर्वेषु प्रसादइवमर्तिमान्। अत्रप्रसादो गुणोत्प्रेत्यते
 । अनुपात्तो वरुप्रदत्वसुखनिषेयत्वादिनिमित्तं अनुपात्तनिमित्तक्रियाभावो त्रेहा यथा॥ लिपतीवतमो गानिवर्ष
 तीवांजतं नमः असत्प्रेसेवेवदीष्टविफलतागता। अत्रक्रियोत्प्रेत्यते। अनुपात्तं आपनारिनिमित्तं। अनुपात्तद्र
 व्यभावो त्रेहा यथा। रूहच्छादपुरोयसपशुतिप्रतिमामुमा। अन्नार्द्राभ्यामिवोत्पन्नमर्द्रनारीश्वरांतरं। अत्रार्द्रांत
 रोत्पन्नार्द्रनारीश्वरांतरं इत्युत्प्रेत्यते। प्रतिविगतां विवयस्य भागस्त्रीपुरुषाकारशातित्वमनुपात्तनिमित्तं। अ
 र्द्रनारीश्वरांतरो त्रेहा मासपि वस्तुतोर्द्रनारीश्वरास्येकत्वात्तद्रव्योत्प्रेहात्वमविस्तृपथावा। विललासजलाशयो

चित्र
४८

रौक्मचनघोरनुविंविजेवपापरित्वाकपटस्फुटस्फुरत्यतिवानवंलंवितां बुनि अत्रदेवपूरीद्वयमुत्प्रेस्यते। सौभाग्याति
शयः कुंडिनापुरीणतोनुपात्तो निमित्तो। एवं चतुर्विधा अनुपातनिमित्तो रसता। अस्ति निमित्तस्य गुणक्रियारूपमे
रमा लो व्याप्य विधत्तमरुनीपः॥ एवं जात्याद्युत्प्रेहाभावाभिमानवत्स्यः षोडशसंयन्ताः अथ वा विधानाद्योक्त
प्रकारेणानुपातनिमित्तगुणक्रियामेतेन चित्तनेपः अनुपातनिमित्ततद्यवस्थया असंभवात्तपथाविललास
जलागुणोदरेरसत्रनिरतिशयसौभाग्यवत्तुगुणो निमित्तमिसपि वक्तुं शक्यो। निरतिशयसौभाग्यमागित्वं क्रियानि
मित्तमिसपि। अतो दाशैव भेदाः॥ अथाभावाभिमानवत्स्यः स्वरूपोत्प्रेहाः उपात्तगुणानिमित्तजातिगुणत्रिपारा
मभा वोत्प्रेहापथा। अकुकुमहोदमिवांगमेतदपावकारणमिवाधरतो। अनंतनोत्प्रेहामिवादिपुंससाभावि
कैरेवगुणोदरे। अत्र कुंकुमरजोवावकरांगजनेत्प्रेहावरुणाणां जातिगुणक्रियारूपमभावात्तत्प्रेहाः उपात्ताः स्वा
विकर्णोत्प्रेहा नोत्प्रेहा निमित्तमेवास्तु। क्रियानिमित्तमप्युदाहर्य उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्याभावोत्प्रेहामविलम्बमात्रो
कापरावैदमिवोदितमा अत्र न्यामिव पश्यामि दिवंशो भाविवर्जनात्। अत्र च द्रव्यद्रव्यस्याभावउत्प्रेहाः सते। उपात्तावर्जः रामः
नक्रियानिमित्तो। एवमुपात्तगुणानिमित्तापि द्रव्याभावोत्प्रेहाः एतावदेव ह्योक्तो। इदं विशालाहिविभावपामिपरी ४८

ममतां धुसामिति चतुर्थे पारयोः पादेः नुपातनिमित्तजात्याद्यभा वोत्प्रेहाः दाहरतां॥ एवमभावाभिमानवत्सोपि स्वरूपोत्प्रे
हाः पूर्वोक्तिरीत्या दाशैव भेदाः। अत्र चतुर्विंशतिवोत्प्रेहाः स्वरूपोत्प्रेहा मेदादृशितप्रायाः एतासु विषयिणाः क्वचित्ता
दात्मनाध्यवसायः पथासवः पायारिदुरित्यत्र। क्वचित्तसंमार्गितया। पथानिवेशितपावकराग रासपदस्य त्रैलोक्य
स्यस्यमपि मेरो बोद्धव्यः अथ हेतुत्प्रेहाः उपात्तगुणानिमित्तजातिहेतुत्प्रेहापथा। तनुरेराशावकरशस्तनोप
सीशनकैरेवापशरकोदुपादुतं॥ उदांतरस्थितिमुपेयुषोदरेः करपावजस्य किरणोरिवोदुतैः अत्र करपा
तिः पादिमानमतिहेतुत्प्रेहाः सते। स एव पादिमाननिमित्तो। एवं क्रियानिमित्तापि जातिहेतुत्प्रेहाः दनीयाः। क्रि
यानिमित्तगुणहेतुत्प्रेहापथा। वहतो बहुशैवलस्मतांधतर इत्तमधुव्रतं रवाः सनलस्य कां पयोपुनः
सरसः कोकनदम्भमादिवा अत्र नलकराप्रसिद्धिप्रति को कनदम्भमो हेतुत्प्रेहाः सते। सेवप्राप्तिक्रिया
निमित्तो। उत्तरत्रापि हेतुत्प्रेहायां सर्वत्र फलमेव निमित्तं। एवं गुणानिमित्तापि गुणहेतुत्प्रेहाः दृष्टव्यगुणानिमित्ता क्रि
याहेतुत्प्रेहापथा। विवस्वतातापिषतेव मिश्राः स्वर्गोसहस्रेणाममजनां॥ गां वोपिनेत्रापरत्नामधेयास्तैरे
माध्वैरवल्लुनांधकारैः आंध्यगुणप्रतिगवीनपतक्रिया हेतुत्प्रेहाः सते। एवं क्रियानिमित्तापि क्रियाहेतुत्प्रेहाः

चित्र
५०

दाह्याः। इत्येवाभावाभिमानवत्सो हेतुत्वे ह्युदाहृताः। अथाभावाभिमानकस्यः। तत्रोवेदं वाचे होरभावादि वसप्रभुः। म
मैप्रतापयशसीसृष्टासुत तोरितो तस्मिन्संगतेभानो विधुसस्यपरेकिपाना। सुना। रतो नूनमी लस्यवुहृदाकरः।
वीणा वा रनसरभा च केयेरहिताः। सनः। अदृष्टे वेतरंत स्यात्तु वा भोगतिरोहितः। अत्रा घञ्चो केर विचेइयो जति
इयपोरभा वो हेतुत्वे नोत्वे स्येतेः। द्वितीयततीयश्चो कयो रर दर्शनयो गुणक्रियपोरभा वो सृष्टिमा लन क
प्रक्रियास्तत्रिभिन्नानि। एवं गुणानि मिताः। अप्यभावहेतुत्वे ह्युदाहृताः। एवं षोऽशमेदा हेतुत्वे ह्युदाहृति
ताः॥ ॥ अथ पलोत्वे ह्युदाहृताः॥ ॥ सौधेषु यन्मुखभाः संप्रगोरुता नो ज्योत्सोपहासचतुसु विरत्तरीषु
चेइस्तदर्थमिव रात्रिषु वंभ्रमीति कुर्वन्करप्रसरणा मधिजालवर्गः॥ तव निर्वर्तयद्वर्गो स्वरा विर्णा यता दशोत्वे
त्को शमेदा विर्गम्य तथिषु वसति क्रवं। इयस्थितानापीवर्तनाय पुरातना नामि ववा हनानो॥ उमति प्रसोतुराणे त
मानो रिशिप्रतस्थे रविस्तरं स्यात्॥ दुष्पार्ण वसहत्वा धके लासावल को ठवे। ननप्रताप हरेण पशो रिरु प्रसारिते। रामः
। एषु श्लोकेषु मुखप्रभा गोरवर्ण परिवर्त दुष्पार्ण व के लास रूपाणि जातिगुणक्रिया इयाणि फलत्वे नोत्वे स्येते। मु
मरातीर्थ वासप्रस्थान प्रसारणा क्रिया निमित्तानि। एवं गुणानि मिताः। अप्युदाहृताः। अभावाभिमानवत्सः फलो

रामः
५०

त्वे ह्युदाहृताः। तुराननेन सारं प्राप्नु कामो निशाकरः कुलंकपं कामा वायन नमजुतिसागरे॥ अराणवासा र्जितवो धु वासु
मगीधवैरार्थमिवाशरणाः कलिगरे श्रेष्ठै राना यः पराश्रुवालोचन विभ्रमे पु॥ हेमाद्रिकुंजे पु विहाभा जस्मिदागना
कल्पितचंद्रकायो न। श्री वीरस्स पशो विलासा न्णापे ससं सृष्टि मिवाधकारं वीर इ नो रस्य जय प्रस्थान ससं वे। ज
। पिरितरि गो लं निराकाशमि वो स्थितं॥ एषु श्लोकेषु पं कठै रस्य शं ना काशाना मभावाः फलत्वे नोत्वे स्येते। म
पुनारयो निमित्तानि। तेषु पराश्रुवत्वमे को गुणाः अमाः क्रियाः इत्यं गुणक्रिया निमित्तानि मेदा उदाहृताः। ए
वं फलोत्वे ह्युदाहृताः॥ ॥ दातवा चोत्वे ह्युदाहृताः॥ अथाप्प्योत्वे ह्युदाहृताः। दाह्यते॥ ॥ नमसि मर
साधा त धां रुमसा पता पत्रिणा मिह विहरतोः श्यनपा तां रवो वलो कयन्। शशविशस ते त्रासा दशाम गा च
रमां शशी तदधिगमना ता एवा राव तै रर दीपत। अत्र सपेरा विमृष्टानां ध्वोत का क प्रमापगा शेन रपाणा कि
राणां विहरतो न निमित्तानि नमस्य श्येनपा तव ती म ग्या विहा क्रियोत्वे स्येते इति क्रियास्वरूपोत्वे ह्युदाहृता वरे का तस्मा
द्यशिनस्त्रा स तस्य रिते रा मर्त प्रति हेतुत्वे नोत्वे स्येते हेतुत्वे ह्युदाहृता मात तत्तद्वगमस्त्राया रावता नामुत्पन्नत्वे ना धवसि
तं तत्स्थाने अस्फुरा प्रति हेतुत्वे नोत्वे स्येते इत्यपरा च हेतुत्वे ह्युदाहृताः। सर्वा ये तागम्याः दवाधभा वात। एवमपि अपि

चित्र
५२

वपिनिमित्ततां मज्जतः अवेमिह सावलपो बलहास्तकीर्तिर्यत्तं पलाः पुलाकाः उडोपपुक्तं पतिताः स्ववतीवे
शंतपरंपारितः प्रवेतो उडुपीरषदः किं नार्हता निशाकिमनोचिती पतिरिह नपतष्टस्ताभ्यां पातोयचोपागाः
स्फुटमुडु पतेराश्वं वरुः स्फुरन्मलिनात्मनः खविमदनयोर्विद्येदेपिद्रुतं वतेनद्रुतं ॥ एवमादिषु वकीषु निहो
तुं केन शक्यतां समुचितानि निमित्तत्वमुत्प्रेहायानिरोसतां ॥ आद्ये उराहणो हंसावलीनां कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रे
हणो धावत्यगुणो जलोपरि क्लव नक्रियावेत्तमप्यनिमित्तं ॥ द्वितीये उडुपतिवरुसौ श्मविकारत्वोत्प्रेहा
या-अश्मच्छविनोभाबोद्रुतत्वभास्वेत्तमप्यतिमित्तं किंच उत्रेहायानिमित्तत्वं यज्जातिद्रव्यपौरापितेनापि
विकलाविश्रोनिमित्तमागनामिमांशोः सतत्रवितरिष्यति भाष्यलभ्यमोभाष्यकामरासपीमुपराप्रि
तो ॥ तद्वदीपरीपदवरीमिरोपधीनां च रामलज्जलरकजुलदर्शनीयः ॥ इत्यत्र द्रोणाचलसरीपत्वोत्प्रेहायात
त्वरुदोषविह्वलरोमपउपरिस्थितं जलरकजुलच निमित्तमिति जाते निमित्तत्वं दृष्टं ॥ निशसुमर्द्धिस्फुरतोपतो रामः
धोराजतीहना ॥ श्रीकटोभक्तरहायं संनिधानं मज्जन्निवेसत्रवाणा सरसोधसु शिवरुगेत्प्रेहाया मर्द्धिस्फुरति ५२
दुर्निमित्ता एवमास्वताले कारेणान्वेतरो विवास्मितेन लोहतेनाधरेण सौम्येन दर्शनेन गुरणानितेन नमितेन हा

रेण शनेश्वरेण पादेन वि कचेन लोचनोसलेन त्रिभुवनविजयिकेतुना रूपेण प्रहसपी वेसत्रवासवहताया सकलप्रहसपीत्वोत्प्रे
हायां श्वेपेरातत्रद्रुदरूपापन्नाले कारेणानिमित्तमिति जाति क्रियागुणानां समुचिताना निमित्तत्वं दृष्टं ॥ नचोराहतेपुरीषा
दिसंबंधो निमित्तं सर्वगुण एवेति वाच्यं ॥ तथा सतीह हाहीमतां गतादिसारावपि गमनादिक्रियासंबंधा एव निमित्तमि
तिक्रियाया-अप्यनिमित्तत्वप्रसंगात् ॥ नच तथापि मास्वताले कारेणोसादौ श्वेपेरासर्वरूपायापत्रा-अलंकारेणानि
मित्तं नच विशिष्टा जातिद्रव्येवेति वाच्यं ॥ तथा सति कपालेनोन्मुक्ते स्फटिकधवलेनो कुरावेसा रावपिकपालोत्प्रे
हायां कुरत्वादिविशिष्टं मेवोत्प्रेहायां नच विशिष्टं जात्यादिकमिति विषयिणोपि जात्यादिरूपेण विभागस्यासा
मंजस्यप्रसंगात् ॥ तस्माद्विषयिणोऽवनिमित्तस्यापि जात्यादिरूपेण चतुर्विधतया पुनः प्रत्येकं भावाभावाभिमा
नाभ्यां-अष्टविधतया वदिभाषाः कर्तव्य इति सूत्र एवायं विभागः ॥ किंच पदे तत्प्रेहायामनुपादान निमित्त
संज्ञापिन संभवतीति प्रतित ॥ तदपि नोचारासया सुधायां किमुत मुखेरोलं ग्राहिता तत्कुचयोः किमेतः विरोधात्तन्मध्य
समुचता सद्यः कशीपः स्वतनाभिपानु ॥ इह देतावुत्प्रेहाया मज्जनलगाते निमित्तमनुपातं तत्कार्यदृष्टिगंतं विरोधाय
मुखकुचसज्जने ॥ सादेतीह मज्जनलगानोत्प्रेहायां श्वरेणामुखकुचत्वात् अनुपातो निमित्तं नतपो अमज्जनलगाने हेतु

चित्र
५३

तयोपेति॥संज्ञायापिनेतेहेतुस्येहे।नहिहेतुमवनरुमस्येवहेतुस्येहाकिंतुहेतुत्वेनोत्प्रेक्षयापथापेक्षास्थलीपत्रविविक्त
तात्वाप्रसन्न।अत्रहिचम्रीहेतुत्वप्रतिपादिका।तथाकपोलफलकावसाःकष्टमत्वात्त्याविधौ।अपश्यताविदामोममी
होहामतागताविसत्रहामतागमनेप्रतिप्रसारादर्शनस्यहेतुत्वोत्प्रेक्षायांशतप्रसोहेतुत्वप्रतिपादकःमदनतायम
रेणाविदीर्घनोपदुष्पादिरुसमनस्वसुःनिविडपीनकुचद्वयपत्राणातमयाधमधासतिवध्रती।इत्यत्ररूपसमदन
तायेनसुदित्वोसतन्मावेकुचद्वयपत्राणाहेतुत्वोत्प्रेक्षायामुत्पत्तनप्रतिबंधकत्वपरःप्रतिवध्रतीशब्दःफलतोनुत्पत्त
नहेतुत्वप्रतिपादकःएतादृशेषुचफलप्रतिमित्रस्योपादानंनियतमेवअमथापचमारीनामनन्वयहरनाभा
वाते।यत्रहेतुत्वप्रतिपादकःशब्दोनास्तितत्रहेतुमवनरुमस्यापिस्वरूपोत्प्रेक्षा।अतएवालेकारसर्वस्वरुता
प्राप्तापिषेकमेतस्मिन्प्रतिनिष्ठासतिदिषा।चकंयेलोकमानार्थाभयविहलितेवभूरित्यत्रविहलितत्वस्यो
त्प्रेक्षस्यहेतुत्वप्रतिपादकशब्दहितस्यकंप्रतिहेतुमवनरुमत्वेपिस्वरूपोत्प्रेक्षादास्तेतिचेत्।मेव।एव।रामः
हिस्मरसिस्ममेवलागुरोतगोत्रसबलनेषुबंधने।अतकेसरद्विषितेरुणीभवतसोसलताडनानिचेसत्रहेतु ५३
त्प्रेक्षनस्यातस्मररागतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दभावात्।नचेशपतिःकृतवानसि विप्रियनमेप्रतिकलेनचतेमयाकृत

।किमकारणमेवदर्शनंविशेषैरतयेनदीपतस्मत्तनंतरमप्रवृत्तस्यास्यश्लोकस्यअथवामत्सर्वकृतापराधस्यालोने
वदर्शनंनदीयतेकिमितिहेतुत्वेहापत्वेवसामंजस्यात्।पुहिहेतुत्वप्रतिपादकशब्दभावेपिपूर्वापानुगुणेना
पिहेतुत्वेहामवेतदेहापि।ततीपोत्प्रेक्षासमभियाहारातस्याविरोधामध्यसजनेशब्दोपातेस्वलनमवस्येव।आ
घोत्प्रेक्षापोरपिनिमित्ततयागम्यमानेचिरान्मुखकुचसजनेमजुनस्यलगनस्यवहेतुत्वेनोत्प्रेक्षाप्रतिसेव
पुक्त।यत्रापिहफलेफलत्वप्रतिपादकशब्दस्तत्राप्योचितेनफलोत्प्रेक्षामवधीयंहेतुत्वेहागीकार्योदृश्य
तो।यथा।रुतस्यपञ्चपतेरहस्वाहायक्तमात्रपतेमुखपत।तद्वैरिपुण्यापुधमित्रचंद्रसत्वेचितीसाव
लुतमुखस्य।अत्रहृत्पकृतहृत्समंजसोभेदनप्रसवमर्शकेनतच्छब्दमस्योचितीसोवितीशब्दस्यकर्मोयंकस्यतस्यसा
मानाधिकारणातशब्दतोहृत्सोभेदनस्यमुखानतहृत्पवैरिसमम्यसुद्वंद्वस्यकार्यत्वप्रतीयतेतथापितत्रस्यसाह
स्योभेदनप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्षानतुरहृत्सोभेदनस्यसाध्यफलत्वेन।हृत्सोभेदपलमादृशमंखंकृतमिवेकत्वेहाया
असामंजस्यात्।हेतुत्वपात्रेणाहेतुत्वेहापादवतदृशविनाकार्यत्वमात्रेणफलोत्प्रेक्षायाअतिबोहाव।एवंपत्रहेतु
हेतुत्वप्रतिपादकशब्दःतत्रापिक्वचिरोचिसेनहेतुत्वेहामवधीयंफलोत्प्रेक्षागीकार्योदृश्यतो।यथास्मरस्यगीम्यवि

वि. ३.
५४

रमं सुखं सोपर सो भित्तु प्रसन्नैः स्वजं सजं सात दशो धितेषु यत्रैकया सविशिवा निवाया अत्र भित्तु वने पूर्वकाल त्वरूपकार
गात्व प्रतिष्ठा एकत्वा प्रसय सभावेन तद्वै शोधनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेसा किंतु वै शोधनायं निवननमिति वै शोधनमेव तत्फल
त्वेनोत्प्रेसा सिद्धा सिद्धयोरसिद्धयोस्ते सा किंतु वै शोधनायं निवननमिति वै शोधनमेव तत्फलत्वेनोत्प्रेसा सिद्धा सिद्धयोर
सिद्धयोस्तरुणा पत्तात् ॥ इतदुद्देशो स्वरुणा संभवाच्च ॥ यथा वा ॥ अस्मै वसर्गाय प्रवृत्तस्य सरोजस्य हिर्मम हस्तलेखः ॥
इसा हधाता हारिणो रुणायां किं हस्तलेखी कृतपासा ॥ अत्र हस्तलेखी कृतपासा सरोजस्येति करणा विभक्ति सभावेपि नमा
धातु कर्तृ कस्योत्प्रेसा गत हस्तलेखप्रकाशने प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेसा किंतु तस्य काशनार्थं सरोजस्ये हेतुत्वेनोत्प्रेसा
रासिद्धिजस्य काशनमेव फलेत्वेनोत्प्रेसा किं बहुना पत्रहेतुत्वप्रतिपादक शब्दस्यैव फलत्वेनोत्प्रेसा चिंता कार्प
र्यते यथा ॥ स्तनावा लो क्यतत्वाणाः शिरः कंपयते पुद्गा तपो रत्न निर्मग्रादंश्च मुखा टपत्रिवा अत्र शतुर्दं नौ विधाने
पि फलस्याप्युद्देश्यतया कथं विदेतु त्वमुपपाद्य फलोत्प्रेसां कर्तृणाया एव फलत्वादि प्रतिपादनमप्यनारस्य ॥ रामः
हे हारिकर्मोचितेनांगी कार्पत रा किमुक्तं यं विरोधि शब्दाभावे औचित्यानुसरणं कार्यमिति ॥ एवमनयादि शासना ५४
निमित्तानुपादानं संभवदहनीयं ॥ अपि च यथोपात निमित्तत्वमनुपत निमित्तता प्रत्येकं वर्तते तद्वत्समुच्चितापि

दृश्यते ॥ यथा ॥ मुनिदुःखः कोरकितः शिति घृतिर्वने मुनाममृतसिंहका सुता तमिषपुरुषाटिका महितं कला कलापे किल वैध
वेवमना अत्र कोरकितं गमनां वशिष्टस्य मुनिदुःखस्य विधु कला कला कलापवमनविशिष्टादु रूपत्वेनोत्प्रेसा मातो विशेषोत्प्रेसा
हानि निमित्तमसितवर्गा त्वमुपात्तं ॥ विशेषणोत्प्रेसा हानि निमित्तं तु कोरकविधु कला साधर्म्यो रिरूपेनोपात्तं ॥ यथा वा ॥ त्वय्योतो सं
रापा प्रभपमतगजा ॥ अत्र लिलो विभोत ॥ आवासनादी भपतीनामा शांतशैला इव सापराधा ॥ अत्र विशेषणभतसापराध
त्वोत्प्रेसा निमित्तं अत्र लिलो त्वमुपात्तं विशेषणशैलरूपत्वोत्प्रेसा हानि निमित्तमौत्प्रेसा रिकनोपत्तं ॥ यथा वा ॥ अजभूमी तटकुर
नो हंतैरुपास्यमानचरतो पुंरुताभिः ॥ यप्रकषो ध्यपनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरागामां किंते ॥ अत्र विशेषणभतचेतो
पत्वोत्प्रेसा यामागामां किंते प्रति निमित्तमुपात्तं ॥ अथपनार्थमागतैरिति तद्विशेषणोत्प्रेसा वासपि चरतो पासना
रूप निमित्तमुपात्तं ॥ सप्रकर्षे सध्यपनविशेषणान्वनिमित्तं चेतसावर्तनीयादेष्वदपृच्छापत्वं नोपात्तं ॥ एवम
मत्रापि निमित्तोपादानानुपादानसमुच्चय उदाहृतं यः तस्मात्तस्मै सतरागमवहारश्चाप्यविभागः अतोत्र विषयि
णीतात्यादिरूपेणाश्वा विभागां धर्मस्य गुण क्रिया रूपेणा विभागां वापहाप विभागांतर लभायावतो मेदास्ताव
ते एव च भक्ता कारणाः स्वरूपहेतु फलोत्प्रेसा सुतु विधांतरेणाप्यवंतरमेदः संभवति ॥ यथा स्वरुणोत्प्रेसादि

चित्र
५५

विधाविशिष्टोत्प्रेक्षाविशिष्टोत्प्रेक्षायाः पञ्चविधपिणोविशेषणामुपात्तमपि नोत्प्रेक्षाणीयमवगम्यतेतद्विषयस्यसततिमितर
पस्यवाविषयविशेषणामुपात्तमपि नोत्प्रेक्षाणीयमवगम्यतेतद्विषयस्यसततिमितर
विशेषणामुत्प्रेक्षाणीयमवगम्यतेतद्विषयस्यसततिमितर
तत्राद्यायथा। रतेर्हीतानुतयेन कामे प्रसर्पितस्यागम्यवेष्टेण काकुत्स्थमालो कयतो न प्राणां मनोवमवेदुमतीनिराशा अ
त्रमदनरूपत्वोत्प्रेक्षायां मदनानुतिशालित्वमस्ति निमित्तं। अतस्तद्विषयस्यसततिमितर
परमेश्वरेणाकृतमितितद्विशेषणानुत्प्रेक्षाणीयोवागम्यते। तद्विशेषणस्यवाच्यस्यगम्यस्यवाच्यमितितस्यवाच्यमा
तकिंतुपरमेश्वरादधमदनरेहस्यासुरादधिस्यकनदेहस्यशुक्रवृत्तकश्चिदमः प्रसर्पणं कर्तुं शक्नोतीतिविषयिणि
प्रसर्पणोपपादकतयातद्विशेषणामुत्प्रेक्षाणीयमवगम्यते। इत्यविशिष्टोत्प्रेक्षायां निमित्तं कोरकितः शितिषु
तिः त्वस्यागमोसुरापां प्रदेवेसाद्युपहरणोविषयोयादनातद्विषयविशेषणामुत्प्रेक्षाणीयमवगम्यते। द्वितीयनिमित्तोपादाना
हेतुफलोत्प्रेक्षायां त्वलिरूपोः सिद्धयोवाहेतुफलभावेनोत्प्रेक्षाणीयतयाप्रत्येकद्विविधे। संपादनीयत्रविचिन्वतात्वात्। दो
रस्ययभीतिपलापितस्यसादिषुनपुरंकटकिंदुमारावसिद्धयोर्विशेषः। त्वललाटलिपिदर्शनादिकयोहेतुफलभावेनोत्प्रे

रामः
५५

रुणीयता। आलोहिततलाचेतौहितौविहेपरादिवावर्तायेन कथं न त्याः पारोपलवकोमलो। परंविधुर्दंयितुं पपोवेः शं
केयमेणाकमतिः। किंपेति। ययोसिरोमिधिमियविमयोस शोककोकीनपनेकिंपेति। इत्यादिषु प्राद्वंशरीस्वतः सिद्धयो
वविहेपपपोवद्वेनारिकपोहेतुफलभावेनोत्प्रेक्षाणीयता। प्रकारंतरेणापि कतिचिदस्यानेरानसमासोक्तिप्रकारो
दर्शयिष्यामः। पतुसर्वस्वरुतावेचि-आंतरमस्यादर्शितं। एषाकचिदमविषयेस्त्रिष्टाकचित्तद्यलादिशब्देनसाय
रुवाहचित्तस्यार्थान्वयवेलायांसादृश्यामिधानादुपक्रांतापुपमावाकार्यतासर्वसामर्थ्यादिभिर्मन्वापारोदिकमेतोत्प्रेक्षा
यांपर्यवस्यतीत्यपमोपक्रमाचेति। धर्मविषयेस्त्रिष्टाकचित्तद्यलादिशब्देनसाय
वात्स्यतेइति किंवाधर्मोशुद्धतेव श्लेषेणालंकृततापिदृश्यतेइति। आद्येउपमायांसाधारणधर्मस्यानुगामित्वार
पोपावतोभेदाः साधारणपनिर्वाहकाः। तैसर्वेषुत्प्रेक्षायां धर्मस्यनिमित्ततानिर्वाहकाः। संप्रवर्तीतिपूरोविभागः। तथाहि
वालेद्वकारणविकासमावादिषादौतावदनुगामित्वस्यष्टातथा। अत्रजतमवेतन्यावृत्तकवलितकंधरांलावतेपो
वृजप्रावृत्तनालरुमिवानुजमिस्यत्रवत्कप्रतिवस्तुभावविश्वप्रतिविम्बावादयस्तुमागवोरात्ताः। द्वितीयनिमित्त
तोश्लेषेणालंकृतकारांतरेणाप्यलंकृततादृश्यतेइतिपूरोविभागः। तथाहि। अंगुलीभिरिवकेशसंवपमित्यत्रनि

वि. ५६

मित्रांशोऽपमालंकारः सष्ट उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोपि रमत्वसुः पराधृतत द्युतरंगुली वपदलि मिमिति सहेमका
विभिः इसत्री त्रेहा। अत्राह रमयं सरस केन चित्कुतुकिना परिमोयमाणा त्वोत्प्रेहा पां कोची सहिता सुवली पुतरी पांगुलि
त्वोत्प्रेहा लब्धमुद्रागतं तरी पांगुलि वतुष्टयधारण निमित्तं। अत्र स्वमाते हसि हरी धी संकल्प सोपातते तितरी पां। अत्र
सा सुवर्षसधिकं पुनर्पद्यानां वत्त्वन्मयता मवाप्य इत्यत्रासंतिः पतोत्रने लेस्य रमयं तीरपता य फलत्प्रेहा पां रमयं ती
कते केरा सोपा नो हरी न हल सश्वास वर्षा निमित्तं। प्रतीयमपैरिव कंत तो मिया विरुद्ध धर्मैरपि मेतते इति
ता। अत्र मित्र जि मित्र जि हो ज सा मय द्विचार क चार रगप्य वर्तत। इत्यत्र विरोधाभासः अत्र हि विरुद्ध धर्मो
तस्वा अपमेद क र कल ता गोत्प्रेहा पां विरुद्धतया वभासमान धर्माणां न लेस ह वा सो निमित्तं। क्र वमधीत वता य मधीर तां हपि
त हत पत ह म वेगतः धति विरोध क रा घ्राण को हरी त दुहितः सहियो प र नंतरः इत्यर्थांतरात्मासः यद्यप्यत्र रमयं ती गत स्य वा
पत स्य न ल हत हं स प रु वे गो हे तु त्वे नो स्ये स्य तो तथा पितृ त्रोत्प्रेहा पां चापल मात्र न निमित्तं किं त्वम वेगात् कथमन्यत्र चाप. रामः
ल मि ति शं का वीर ता प नि व द न त ह रि तः सहियो प र नंतर इत्यर्थांतरात्मासे नो प स्तु तां गो री व य सा सु म गा क रा बिल्क ५६
तै य म प्य द न न स म स्या। इती व म ध्ये वि र ध वि धा ता रो मा व ली मे व क स त्र म स्या। इत्यत्र निमित्तांशो रूप के मिया घृहीतं

तस्मादु म पथा पितृ त्रिष्टु तमात्र कीर्तन मून मि तरे वामप्यु पल रुगां इच्छ्या पतु सा प ह व त्वां ग ता सु ती रं ति मि। दृ ते न सं स म
मं पौ र वि ला सि ना धु। प त्रो त्स स त्के न त ति छ ले न मु क्ता द हा मे व दि मा ति सि प्रे ति स्वरूपोत्प्रेहा पां मुद्रां प्रतेत हपि हेतु फलोत्प्रे
हो र पि सा प द्र व त्वे उ प ल रु गां वी द्य त त्र सा प द्र व हे त त्प्रे हा पां मु धः समो हा तु। म गान् न रे हा द ह व र च ना य वा
पां ध म गा जे प स व प न नो भ र ने न रु पे रा य हा त रा सी त। अत्र म र न ग ते मु ध श द्वा च्य त्वे व स्तु तो हे तोः सौ र य स्य हे तु
त्वम प द्रु स न ल भ र ना य त्व चा प रा न प्र पु क्त स मो थ स्य हे तु त्व मु त्प्रे हि तं। सा प द्रु च फ लो त्प्रे हा य था। र वि त सो ग ज
ः प द्मा न त द्रु स्या वा धि तुं क्र वा स तो वि श ति न स्त्रा तं ग ज स्त्रा नो हि निः फ लं। अत्र ग ज स्र सः प्र वेश प्र ति व स्तु तः फ ल स स्त्रा न
स फ ल त्व म प द्रु स प म वा ध न म फ ल त्वे नो त्प्रे हि तं। न च स्र स्या त्प्रे हा पां वा स व वि ष य त्व रू पा प द्रु व र बा धि ति वि शे को न तु
हे तु फ लो त्प्रे हा या प्र सि द्ध फ ला प द्रु व र स सि म स्त ता दा र त हे तु फ लो त्प्रे हा योः सि द्ध हे तु फ ला प द्रु व र स हे तु कः न त दा र त वि
ष य त्व रू पा प द्रु व र नि हे तु क र स त्रै व च म त्का रा ति श य स त्वा त। त स्मा र मे अ पि सा प द्रु वो त्प्रे हे र क प ल रु गां ते व पु क्ता अ म
द्यो त्र वि वा रा णि यं स मा सो क्ति प्र का रो वि वा रा पि य ते। प त्रु क स री तिलं क ति मा ल फ ल क र सा हा नु प्र कां तो प्र मा। औ चित्वा दु त्रै
हा पा प र्य व स्य तो स कं ते त्र फ ला दि स्या त वि शे ष स वं ध स्य क स री तिल का दि ता रा म्प मा त्रे औ चि तं चे त स्य के पि प र्य व सां त न

वि. ५७

स्यादिति सततादात्म्यसंभावनायामो विमनुष्यामो त्वेहापां पर्यवसानं वाच्यं। तथा चरुं तु त्वामसितजलजे रंजलिः
पादमूले मीनानां भीमसिंहे सारवाणामुतरे। हाकं टेहसि मणिमवावक्तुप्रेदिरेफाः। पिच्छाच्छाश्रिकुरनिकटे
द्वोपयोषिक्तदाहाः। इत्याहोपकप्रतीतिस्थले रस्मैहावर्गंत व्यातथापतत्रिणात्मुचिरेगा वंचितं श्रियः प्रसांसा
ः प्रविहाय पत्न्यं तं मोहं नृपरोपमाचु कृज कृते कलहं समंली। लोका अपोमऽपमारि सृष्टि वसऽमाभासनुका
ष्टमस्य। विवेश कश्चिजुटिलं सपोधंत शरी खधमयमं श्रयो यथा। इत्याहोपमा प्रतीतिस्थले पयो त्वेहापां पर्य
वसानमेवं वरगाः कृत कस्य मातिनीरि वंसे कादमरादिगता। चरल कपाटपुद्गतिः परिष्मानुन पत्न्या सपा।
स्वधा कृतं पत्नयेः पितृभ्यः श्रद्धा पवित्रं तिलमि श्रमं मः चंद्रपितृस्थानतपो पतस्थे तं करो विः खविता सुधैवासा
दिरूपक प्रतीतिस्थले पितृस्य पर्यवसानमुपगतं वा तादात्म्यसंभावना ययुक्तविशेष निबंधरूपमायसा म्यात्।
एव पूर्णो होः परिपोषकांतवपुषः स्फुरं प्रभापासुरं ते रंसे लमभ्युपेति गता मोगे जिगीषोर्जंगत। कामस्योद्युतः तामः
मातपत्रमधुना पां इहोषि पासा नो ब्रह्मजनाभितं रं लनो योगै कहेलाकिनः इत्यपदुक्तदाहरणो रसपिदृष्टे ५७
व्यंशेष निदर्शनात्तद्वारप्रकरणो वस्यते। ननु गम्यो त्वेहापां अलंकारतया गणानेन पुक्तमा तस्या उत्प्रेहा धनित्वात्। उच्यते वि

षपविषयनिमित्तैष उपायैष पिकेवलमिवादि प्रयोगमाचारो त्वेहा गम्यते तत्र सा सुतं स्फुटत्वाद् व्यापमाना लंकारात्तामेवासा रप
तिरिति पयोदाहृतं पत्रो त्वेहापां पसविषयणोपनुपातान्निबद्धेन वस्तुता संकारो वागम्यो त्वेहापां टातत्रे त्वेहाधनिः प
याः वीररुद्रमहानृजपले ज्योतिरानुपा। कर्षमरिवध केशा कानते कण धिदमाः अत्र वस्तुना कचग्रहा रूपजयश्री
समातिङ्गितमटर्शनोरी पितमन्मथा देवमुत्प्रेहाधमते। वेलापतिकम्पद्युमते रो गलो कपी १७ रसेन तस्मानेन सपागा मु
निधौ विवादे तुजो कुचावाश्रपतः स्मरणी अत्रे करेश विवर्तिरूपकनमजुननपारि वेमुत्प्रेहागम्यते। एवममत्राप्युदाहरणम् ॥
इत्युत्प्रेहा अथातिशयोः तस्मात्तावद्विषयस्यानुपातना द्विषयपनिबध्यते। पत्रसातिशयोक्तिः स्यात्कविमो दोक्तिजाविते
तिलरुतामुक्तावातु विधेयेन वार्तापत्तिभेदे अमेदः अमेदे भेदः संवधे असंवधायतेषु मुदाहरणानि। कमलमनस्तसि कम
लेतानि कनकतलिकायामाचसु कुमासुभगे सुसातप्राप्ता केपम। अनेपं पसंपत्तिरमावे रप्यधोराणा। नैषानलिनपूजा
ही स्तिष्ठः साधारणा विधेः अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभ चन्द्रो नुकान्तिप्रदः शङ्करैकात्मस्तपनुमदनो मासेनुपुषा काः दे
राभ्यासजः कथं सविषयव्यावृत्तकोत रलो निर्मातुप्रभवे नमो हर्षमरं रं पुराणो मुनिः राहो म्रः प्रसूतिपवः प्रवयवानवाष्प
ः प्रणा लोचितः श्वासाः प्रेरितरीपरी प्रकलिकाः पारिउमिमं वपुः किंवा गत्कथयामिरात्रिमविलोत्तन्नागवाना यनेह

चित्र
५८

सकृन्निरुद्धवन्द्यमहस्तस्याः स्थितिर्वर्तते। अत्र कमलादीनामुवादिभेदेऽप्यभेदेऽप्यभेदः। रूपादीनां लोकसिद्धादिभेदेऽप्यभेदः। रूपस्य पुरा
रागाप्रजापतिरुच्यते वन्द्येऽप्यभेदः। विरहाहादीनामप्यभेदः। प्रसक्तिपञ्चत्वाभेदोऽप्यभेदः। अत्रैव विवायेते। विषयस्या
तुगादीनामप्यभेदः। किमनुपाहनेऽप्यभेदः। विषयस्य प्रतिपादकाभावस्तथाचकाभावोवा। आद्येकमलमनंभसीसादाविदंलरुतांतस्यात्क
मलारिशदानोल्लङ्घ्यायाविषयभूतमुवादिप्रतिपादकत्वात्। द्वितीयेऽप्यभेदः। तत्रावजनामुत्तमशशीसादिषुमुखशब्दादिश्लेषमूला
तिशयोक्तावव्याप्तिः। विषयिवाचकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावो विवक्षित इति चेत्तथाप्युन्मीलितानिनेत्राणिपद्मानावोदितेवा
विस्तारानुन्मीलितशब्दात्मन्यर्थार्थवसापरपातिशयोक्तावव्याप्तिः। तत्रोन्मीलितशब्दस्यविषयभूतविकासलरुक्ततया
तद्वाचकातिरिक्तस्यैवविषयप्रतिपादकत्वात्। विषयिप्रतिपादकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावविवक्षायां। पल्लवतः कल्प
तरोरेषविशेषः। कल्पते वीरभूषणतिकर्णमेकः परस्मैकणोतिरिक्कुरुते। इत्यत्रकर्णशब्दश्लेषमलकातिशयोक्तावव्याप्तिः। तत्रवि
षयविषयिणोः। एवकर्णापरोक्षेणानातः। विषयिप्रतिपादकविलरुप्रतिपादकाभावो विवक्षित इति चेत्तथापिउरोमुवाकुम्भप्र
गेनभूमितनवोपहारावयस्तुतेनकिमत्रासादिदुर्गमपिप्रतीर्षमानलस्यतन्वीरुदपंविवेशपरित्यजकुम्भयुगाभेराध्यवसा
परपातिशयोक्तावव्याप्तिः। तत्रोः प्रभवताकारेणविषयप्रतिपादकस्यविषयिप्रतिपादकविलरुणस्यसंभवात्। ननुविषयिप्रति

५८

चित्र
५९

पादकविलरुणस्यविषयविच्छेदकप्रकारेणविषयप्रतिपादकस्याभावो विवक्षितः। उरः प्रभवत्तुनपयोधरपोर्विषयतावच्छेदक
मनेकसाधारणत्वात्। इति चेत्। एवमपिधानस्यवापौरविचन्तुणापां वैशेषिकेचारुमतेमतेनः। औलकनाहः खलुदर्शनंयस्य
मेतमस्तत्तेनिरूपणायापिसाराबोलकरशून्यमिति वैशेषिकमतेपहि। विशेषरूपमेराध्यवसायरपातिशयोक्तावव्याप्तिः। कुतस्त
तवैशेषिकमतेमिति विषयितावच्छेदकप्रकारेणविषयप्रतिपादकस्यसंभवात्। अपिदेवाप्रावापापोपुष्टमित्यनन्वयानंका
रेतिव्याप्तिः। तत्रविषयिप्रतिपादकविलरुणविषयप्रतिपादकाभावान्ननुयत्रकश्चिदभेदेनाध्यवसायतेसविषययस्त
तथाध्यवसायतेसविषयिप्रतिपादकविषयिभावोत्रविवक्षित इति नोक्ताव्याप्तिरिति चेत्। एवमपि विद्वन्मानसहंसवैरीसारोश्लि
ष्टरूपकेतिव्याप्तिर्दुर्निवारा। रूपकेतादृशोपमात्रातिशयोक्तिवदभेराध्यवसायरतिकल्पनातुरूपकलरुणाविवाएव
निस्ता। साप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसोराहणोपुवातिव्याप्तिः। उष्मासहापमेयोपमेयाथानन्वयः। स्मरणम्। रूपकपरि
णानिहंशयभ्रान्तिमदुल्लेखनिवृत्तिप्रेक्षा॥ अप्यर्द्धचित्रमीमांसनमुद्देकस्यमासत्वाः॥ अत्ररुखिवनीक्षणाश्रौरेन्दुखिर्जदेः॥

((इतिचित्रमीमांसमाहा॥७))

रामः
५९

10

2

0

CMS

5

10

15

20

25

